

Političke
PERSPEKTIVE
Vol. 8, No. 1-2
(2018)

POLITIČKE PERSPEKTIVE

Časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEĐUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Denisa Kostovicova (London School of Economics), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Ana Matan (glavna urednica), Dušan Pavlović (zamjenik urednice),
Nebojša Vladislavljević, Tonči Kursar, Đorđe Pavićević, Dario Čepo, Nataša Beširević,
Ivan Stanojević (sekretar)

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu
i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Dragan R. Simić, dekan, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd
Zoran Kurelić, dekan, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Olivera Veličković (srpski) (lektura i korektura), Olivera Tešanović (grafičko oblikovanje).

Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*.

Tiraž: 300

~

© Sva prava zadržana.

ISSN 2217-561X

DOI: 10.20901/pp

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavna urednica Ana Matan – 2018, br. 1-2 –
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb
(Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-561X = Politiche perspektive

COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Lidija Kos-Stanišić and Borna Zgurić

The Transformation of Political Systems in North Africa and
Central America: An Inter-Regional Comparison

7

Mateja Medlobi i Dario Čepo

Stavovi korisnika društvenih mreža o izbjeglicama i tražiteljima azila:
post festum tzv. izbjegličke krize

41

Dina Vozab

Istraživanja uloge medija za političku participaciju: politička
komunikacija u minimalističkoj i maksimalističkoj dimenziji
participacije

71

Marko Krstić

Ranjivost pojedinaca i podložnost uticaju radikalizacije:
pregled i selekcija relevantne literature

91

[PRIKAZI]

Dušan Pavlović

Martina Dalić, Agrokor: Slom ortačkog kapitalizma, i Željko Ivanković,
Slučaj Agrokor. Privatizacija i crony kapitalizam.

113

Stevo Đurašković

Tomaž Ivešić, Jugoslovenska socijalistična nacija: ideja in realizacija
(1952–1958)

123

Petar Popović

Marta Zorko, Geopolitika i teritorijalnost

127

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

133

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

135

ČLANCI I STUDIJE

THE TRANSFORMATION OF POLITICAL SYSTEMS IN NORTH AFRICA AND CENTRAL AMERICA: AN INTER-REGIONAL COMPARISON

Borna Zgurić
Faculty of Political Science
University of Zagreb

Lidija Kos-Stanišić
Faculty of Political Science
University of Zagreb

SUMMARY

From the very beginning of the so-called Arab Spring in the winter of 2010, different authors drew parallels with the fall of communism and the democratization of Eastern Europe in 1989/1991. Even the name given to the political processes of the 2010 in North Africa was similar to the names of the political changes in communist Eastern Europe. The Eastern Europe parallel was strongly emphasized and the arguments that accompany it do carry some weight. However, this paper claims that because of the specificity of the communist regimes in Eastern Europe, its comparison to the Arab Spring is not completely adequate. Eastern Europe went through a triple transition and was later heavily influenced by the allure to join the European Union, unlike North Africa. Therefore, this paper stipulates that the Arab Spring is more adequately compared to the democratization of Central America than the democratization of Eastern Europe.

KEYWORDS: democratization, transformation, political systems, North Africa, Central America

Corresponding author:

Borna Zgurić, Faculty of Political Science, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Croatia.
E-mail: borna.zguric@fpzg.hr

1. INTRODUCTION

From the very beginning of the so-called Arab Spring in the winter of 2010 and its bursting to flames in the spring of 2011, both media and academic commentators (Way 2011; Saideman 2012), compared it to the fall of communism and the democratization of Eastern Europe in 1989/91. Even the name given to this political phenomenon is similar to the names of the political changes in communist Eastern Europe like the *Prague spring* of 1968 or the *Croatian Spring* of 1971. Wiarda (2012: 134) claims that the name Arab Spring derives from the title of his friend Bill Taubman's book *Moscow Spring*. The parallel with Eastern Europe could not be emphasized any stronger and the arguments that accompany it do carry some weight.¹ We claim, however, that due to the specificity of the communist regimes in Eastern Europe, the comparison with the Arab Spring is inadequate. The Arab Spring, we believe, is more readily comparable with the democratization of Latin America.² In this sense, using primarily (but not exclusively) the theoretical framework laid down by Offe (1991) and using the methodological approach of inter-regional comparison, we will test this hypothesis.

We will compare the political transformations of two regions – Latin America and the Middle East – that is, more specifically, the political transformations of the countries from two sub-regions – North Africa and Central America. We focus on North Africa because it is a trendsetter within the wider region. One of the North African countries – Algeria – was the first Arab country that attempted democratization much prior to the events of the Arab Spring. Tunisia is the only success story of the Arab Spring, and Egypt was for a long time a role model for many other Arab republics. Gaddafi's Libya had a rather unique political system which

1 Zgurić (2014) also identified the fact that when a popular uprising is given the name “spring”, in most cases the popular uprising will fail. This was both true for Eastern Europe “springs” as it is true for the Arab Spring.

2 This is not to say that we are implying that there are “better” or “worse” comparisons and comparative research designs. We just believe, following our prior research on both regions, that Latin America and the Middle East share more similar characteristics with each other than with the Eastern Europe. In this sense our research design can be to an extent, but not completely, described as the use of most similar systems design while there are similarities between two regions with different transformation outcomes. On the other hand, Latin American and Eastern European cases could be compared using the most different systems design, while Middle Eastern and East European Cases for example, or all three regions, could be compared using the qualitative comparative analysis. In a way, the aim of this paper is to highlight the need to put more emphasis on control variables while selecting cases for research. For different comparative research strategies see: Landman (2008).

differed from other the republics and monarchies of the region.³ Central America, on the other hand, shares the same phenomena as South America – European colonial government, wars for independence, bloody civil conflicts, authoritarian governments, army rule and democratic transition. The Central American states, however, are among endangered states of the world due to natural disasters. Furthermore, the United States considers them as a sphere of its vital interest since the 19th century. Thus, the subregion has experienced numerous American interventions, of which the most significant were during the civil wars and interstate conflicts which affected the region during the 1980s. After the conflicts ended and the peace treaties were signed, democratic transition took place, but they did not bring much peace to Central America. Therefore, we consider Central America to be a subregion of Latin America, but also a region in its own right that consists of even smaller subregions (Kos-Stanišić 2013).

The paper is divided into three sections. In the first section we present the theoretical and methodological framework of the paper; in the second, we present the transformation of the North African regimes; while in the third the political transformation of the Central American countries.

2. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK

Our research question is: is the democratic transition, or rather the transformation of political systems, in countries affected by the Arab Spring more akin to that in Eastern Europe or to that in Latin America? Our hypothesis is that the transformation of political systems in North Africa are more akin to the one in Central America, although each of these regions has its own specificities (Mainwaring and Pérez-Liñán 2007). The focus of our analysis is the democratic transition, or rather, the transformation of political systems. We understand the democratic transition as a transition to democracy, while the transformation of political systems not only as a one-way political process leading to democracy, but also as regime change, change of government, change of the system of government (Merkel 2011), and so on. This should be taken into consideration because transitions to democracy are susceptible to counter waves, frequent in Latin America, and happening also in the Arab Spring countries.

As stated before, some scholars believe that the Arab Spring transformation resembles the transformation of the communist regimes in Eastern Europe. Both, the Eastern Europe regime collapse and the Arab Spring, claims Way (2011) took scholars by surprise, because seemingly stable regimes began falling like dominos. The diffusion effect showed

3 Although it should be mentioned that Lebanon's confessional democracy is also rather unique in the wider region.

its strength in both regions. The Romanian communist leader, Nicolae Ceausescu and the Libyan Colonel Gaddafi met their ends in a similar fashion. Following the collapse of the old regimes, in both regions, the old elites acted in ways previously unimaginable. In Egypt, for example, The Supreme Council of Armed Forces (SCAF) arrested Mubarak and put him on trial. The communists in the former USSR abolished the Communist Party and proclaimed their support for democratic changes. The counter-transition wave that hit the former USSR countries, was also, according to Way (2011), threatening the North African democratizers – something we have been witnessing. Saideman (2012), on the other hand, insists that the Arab Spring in fact bears most similarities to the events in the former Yugoslavia during the 1990s because the Yugoslav republics “imitated” the democratic changes happening in their midst. Like the spread of ethnic conflict in former Yugoslavia, the spread of the Arab Spring was coupled with conflicts like the civil wars in Syria, Yemen and Libya, or political repression over the opposition in Bahrain (Saideman 2012, 717).

The diffusion effect is thus well established in both regions, but still, from the wider perspective of the so-called third wave of democratization (Huntington 1991), the diffusion effect was also present in Southern Europe and Latin America. Therefore, we need to construct more specific variables which are going to help us find the similarities and, more important for our purpose, the differences between Eastern Europe and North Africa. As a first step, let us establish the specificities of the Eastern European transitions to democracy, compared to those in Southern Europe and Latin America.

The nature of the transition in Eastern Europe and its differences from the one in Southern Europe and Latin America was highlighted by Claus Offe (1991).⁴ Offe (1991: 867–868) states that research on democratic transitions after WWII focused on three country clusters. The first cluster included the post-war democracies of West Germany, Italy and Japan; the second cluster comprised the Mediterranean states – Portugal, Spain and Greece; while the third cluster comprised the Latin American states –

4 Offe was not the only one who believed that due to the substantial differences between regions the transition to democracy in Eastern Europe would be if not impossible than it would be rather improbable. Sarah Terry (1993) also concluded that there were much more differences than communalities between the regions and that these differences in the end will determine the outcome of transformations. Merkel (2006) calls this the theory of inability and admits himself that he fell into the trap of this fallacy, while later he proved that transitions in the Eastern Europe were quite successful. However, Schmitter and Karl (1994) although they admit that inter-regional differences are substantial they do believe that all cases of the third wave democratization should be analyzed together, never mind their geopolitical position or cultural context, and focus on the same outcomes – successful democratization. In this sense the most different system design is useful.

Argentina, Brazil, Uruguay, Chile and Paraguay. However, the democratic transition in Eastern Europe was quite different from the previous cases. In the three clusters identified by Offe, all countries, except for Germany, preserved their territorial integrity,⁵ while the Eastern bloc states experienced territorial conflicts, migrations, nationalistic conflicts and conflicts with national minorities and secessionist tendencies (1991: 868). Furthermore, the transformation in the first three clusters was political and constitutional in nature, or as Offe (1991: 868) describes it, the transformation was related to the “form of government and legal relations between the state and the society.” The changes did not include the transformation from socialist to market economy. In other words, Eastern European states went through a “triple transformation”, which included states breaking up and nation building, constitutional transformation to democracy and economic transformation from socialism to market economy (Offe 1991). No small difference either, but the autocracies in Latin America and North Africa were not totalitarian in contrast to the periods of totalitarianism in communist Europe.⁶

The role of the EU, or the EEC then (Way 2011) and the previously hegemonic role of the USSR (Linz and Stepan 1998) are also brought up as important factors distinguishing Eastern Europe from the previous cases of transition to democracy. States that wanted to become members of the EEC had to maintain their democratic course and successfully conclude the democratic reforms. It must be admitted that the role of the EU, as a democratic promotor, was quite more important in the Central and South European (Balkan) post-communist countries, whereas EU had far less influence on the post-Soviet space (Levitsky and Way 2010, 89–90). As for the USSR, it “guarded the socialist revolution in Eastern Europe not only ideologically, but also militarily with armed forces in each Warsaw pact member, ready to intervene as in the case of Czechoslovakia in 1968. After the dissolvment of the USSR Russia retained the role of the so-called

5 Until 1989 only 9 states existed in communist Europe, while after the fall of communism 27 states were created, 15 from the USSR (Linz and Stepan 1998, 273). We should add Montenegro gaining its independence in 2006 and Kosovo proclaiming independence in 2008 to this count.

6 Hannah Ardent (1996) claims that the USSR was, during a specific time period, one of the only two totalitarian states, the other of course being Nazi Germany. Merkel (2011) writes about post-totalitarian states in Eastern Europe, like Czechoslovakia and Rumania, which means that at one point at time they were totalitarian. The regimes in North Africa were never totalitarian. In their beginnings they could be described, using Linz's (2000) definition, as postcolonial mobilization regimes. In their essence they had totalitarian tendencies, but they never achieved them. When it comes to Latin America, O'Donnell, Schmitter and Whitehead (1986) write about transition from authoritarianism, while totalitarianism is not being mentioned.

black knight⁷ in some, but not all, of the post-Soviet states (Levitsky and Way 2010, 185). This hegemonial position did not exist in Latin America or the Middle East, although the United States and some other Western countries played the role of external veto actors (Stepan and Linz 1998; Bellin 2004).

It is thus possible to single out three variables that distinguish the transitions from communist rule from the previous transitions to democracy: “triple transformation,” international influence of veto actors (or hegemon) on the transformation, and the desirability of democratic reforms for attaining membership in international integrations or alliances. In the rest of the paper, applying inter-regional comparison⁸, we will use these variables to highlight the similarities between Latin America and the Middle East, or rather their sub-regions of Central America and North Africa, based on the differences between these two regions and Eastern Europe. Although this research strategy is extremely rare (Basedau and Köllner 2007; Mainwaring and Pérez-Liñán 2007), it will allow us to focus on the transformation processes as regional processes and compare them (2007).

3. THE TRANSFORMATION OF POLITICAL SYSTEMS IN NORTH AFRICA

The end of the WWII meant the entrance of Eastern Europe into the communist camp. However, the end of WWII and the spread of the “icy blaze” of the Cold War slowly but surely led to the politics of decolonization in the Third World. The Arab world was no exception to the rule. Independence during that period in many Arab countries resulted with the instalment of centralized presidential republican regimes – later labelled as authoritarian – which was, to some degree, the result of Arab leaders wishing to preserve their hard-gained independence (Owen 2013). This is also the period when the same Arab regimes started taking the path of Arab socialism. However, Arab socialism soon met its end, facing the poli-

7 In this sense the “black knights” are “counter-hegemonic powers whose economic, military and/or diplomatic support helps blunt the impact of U.S. or EU democratizing, pressure” (Levitsky and Way 2010, 41).

8 There are three types of comparative area studies – intra-regional, inter-regional and cross-regional comparative area studies (Basedau and Köllner 2007). Intra-regional comparative area studies are the best known and the most common form of comparative area studies. Mainwaring and Pérez-Liñán (2007: 199) concluded that around 70 percent of all articles in the three strongest journals for comparative politics by 2007 dealt exclusively with one region. This type of area studies compares different political processes, like democratic transition, within the countries of the same region (i.e. democratic transition in Latin America). Cross-regional comparative area studies compare analytical units from different regions, like the role of the state in economic development of Korea, Brazil, India or Nigeria (2007).

cies of economic liberalization. In this paper we will analyze four North African countries – Egypt, Libya, Algeria and Tunisia. We will leave out Morocco from the analysis primarily because it is a monarchy that was barely touched by the Arab Spring, or more precisely, because there was no regime change. Although Algeria did not experience a regime change during the Arab Spring, it had its original ‘spring’ in the early 1990s. Egypt is included in this analysis because most of its territory lies on the African continent, although it is considered to be more of a Middle Eastern than a North African country.

3.1. TRIPLE TRANSFORMATION?

As Offe (1991) claims, Eastern Europe went through a triple transformation. North Africa did not. Furthermore, Bogaert (2013) believes that the Arab Spring was, to a certain degree, a result of the rebellion of the people against some 30 years of neoliberal policies carried out by the regimes in the region. Even the IMF, prior to the beginning of the Arab Spring, praised some North African countries for their sound economic policies and their dedication to free market reforms (Bogaert 2013).

Still, prior to the free-market reforms of the 80’s, the North African countries were “building” Arab socialism. The rise of Arab socialism was tied to ideological roots of popular leaders like Nasser or political parties like the Ba’ath party in Syria and Iraq (Bogaert 2013). Tunisia, Algeria and Libya, after their revolutionary struggles in the 1950s and 1960s, also started implementing socialist economic policies and hence “elaborate welfare bureaucracies,” (Anderson 1997, 130) were installed throughout North Africa. In Egypt, after Nasser’s coup in 1952 and the instalment of one-party autocracy of the Arab Socialist Union, the policies of economic nationalization began, as wealth was previously in the hands of Egypt’s traditional upper class (King 2007). By doing this, Nasser discarded the policies of economic and political liberalism of the interwar era (1921–1942).

In Tunisia, Bourguiba first initiated the liberal economic policies (1956–1961) and, after the failure of these policies, implemented the Arab socialism (King 2009, 48). In the 1970s, Gaddafi conducted radical socio-economic policies of redistribution and nationalization (St John 2008, 60). Socialism was an integral part of most revolutions in the 20th century and Gaddafi’s Libya was no exception. In 1978, the second part of Gaddafi’s “Green Book” was published, more precisely, the publication under the title “The Solution of the Economic Problem: ‘Socialism’” (St John 2011, 129). The praxis of socialist economic policies afterward was hastened, and in 1981 the Libyan GPC (General People’s Congress), a body which can be considered the Libyan parliament, announced that by the end of the year, the state will take over all import, export and distribution (2011: 130). Algeria,

after its independence, which was the result of eight years of bloody war with France (1954–1962), implemented a command economy and a developmental strategy which also emphasized the role of the public sector, while public enterprises were supposed to be the main carrier of economic growth (Akacem 2005, 115). The first four-year plan adopted for the 1970–1973 period was based on industrialization and social justice (Benziane 2005, 102). However, despite the dedication of North African regimes to Arab socialism, adversities caught up with it in a short while, which in the end resulted with gradual economic openings toward market reforms.

The market reforms began in Egypt with Sadat in 1974 (*infitah*). Other countries in the region, especially the ones without oil, but Algeria as well, followed that trend. However, it should be emphasized, by doing that, the state was not eliminated from the market, but new forms of economic relations were created in which the state managed the economy indirectly (Bogaert 2013, 222–223). In the mentioned countries entrepreneurs were mostly co-opted by the ruling regimes, so the economic system was more political capitalism, as defined by Županov (2002), in contrast to entrepreneurship capitalism, where the market players are (more or less) free from the political nomenclature. Regional wars, the fall of oil prices and corruption are just a few of the causes that led to the inability of the ruling regimes to further maintain the programs of social redistribution (Khashan 2012). As stated before, economic reforms started in Egypt in 1974 with the opening toward market economy, and privatization was also encouraged. However, rapid privatization in Egypt started in the 1990s, during the Mubarak era (King 2009, 81). In the end, the result was a weakened middle class and the strengthening of the super-rich affiliated with the military, Mubarak and his family (King 2007). In Algeria, the FLN-s – the party that ruled Algeria starting with the liberation from France in 1962, under the leadership of the president Chadli Benjadid – already began with small steps towards economic liberalization in the early 1980s, while in the late 1980s privatization was hastened (King 2009, 87).

By the end of the decade, Algeria asked IMF for help and the liberalization of Algerian economy was conducted parallel with the process of democratization and introduction of a multiparty system (Akacem 2005, 116). However, the democratic process had its autocratic counter wave, which ended up in a decade long civil war. By accepting structural reforms in 1994, Algeria took a path of serious liberalization of its economy. Almost parallel to that, the oil industry started opening to private capital, as early as 1991, and even Sonatrach, Algeria's largest player in this sector, was partially privatized (2005: 118). In Tunisia, Bourgiba began with small economic reforms as early as the 1970s; more serious reforms, however, took place after his ousting. It is interesting to note that the Tunisian Socialist Destour

Party, after initiating economic liberalization programs, changed its name (only) to Destour Party (King 2007). Tunisia was also affected by an economic crisis in the 1980s, and one its results was Ben Ali's ousting of Bourgiba. Parallel to these events, a privatization of the economy, starting with the IMF's standby arrangement and the World Bank loans (1986–87), was conducted (Kaboub 2013). In 1992, Ben Ali concluded that all government tenders should pass through the Office of the president, hence – his hands. This is also the time when Tunisia endorsed the *Mise à niveau* policies (programs of structural adjustment) sponsored by the World Bank, which led to the privatization of state enterprises (2013). In 1990, Tunisia also joined GATT, and from 1995, Tunisia was the first Mediterranean non-member country signing the EU contract, which stated that in the 1996–2008 period it would lower its tariffs and liberalize trade with the EU (2013). A large portion of these policies was the survival strategy of the political elites (Andersen 1997, 132–133).

Even Libya, from the end of the 1990s, partially abandoned its command economy and “turned” to the free market (St John 2008, 53). Gaddafi tried to implement some market reforms in 1987, which he described as a “revolution within a revolution” (St John 2011, 131), and which some observers called “the Green Perestroika” (St John 2008, 53), but their implementation failed. This failure of liberalization attempts was accompanied by a later one, in 1991 (St John 2011, 127) – both reform attempts were cast away by the GPC delegates. Despite the failure of these efforts, in the 1990s, liberalization was well on its way, especially by the end of the 1990s, after the UN sanctions, set up due to the Lockerbie incident, were lifted (2011: 132–133). In 2003, Gaddafi concluded that the public sector is “broken”, so he called for the privatization of the Libyan oil industry. Despite the advancement of privatization in the oil sector, privatization in other sectors was much slower (St John 2008, 61; 2011, 147).

At the international level, some significant changes for the region occurred. The region has highly developed trade relations with the EU, so much so that in 2005, 64 percent of import and 70 percent of export was with the EU. At the same time, Tunisia is (alongside Morocco) an exceptionally well-known tourist destination. Tunisia is also a WTO member, whilst Algeria is in the process of accession⁹ (Escribano and Lorca 2008, 145). Tunisia and Algeria signed the Association Agreements with the EU, aimed at creating bilateral zones of free trade. Egypt, Morocco, Tunisia and Jordan are founder countries of the Agadir Process, the process of forming a free trade zone. The Agadir Agreement was signed in 2005 and ratified a year after, with the aim of coming to effect in 2007 (2008: 151). The Process was care-

9 The last, 11th meeting of the Working group for Algeria took place on April 5th 2013 (WTO 2013 NEWS ITEMS).

fully monitored and financially aided by the EU from its very beginning, the goal being the deepening of the Mediterranean trade and integration (MEDEA).

From these descriptions alone, the differences with the Eastern Europe are quite visible. In communist Europe, economic liberalization took place after the fall of the communist regimes, parallel with democratic transition, although Hungary and Yugoslavia started implementing some elements of market economies prior to the fall of communism. The process of EU integration also started after the fall of communism. When the Arab Spring washed across the shores of the southern Mediterranean, the countries of the region had long abandoned Arab socialism and dedicated themselves to free market reforms, both on the internal and external plain. But, what do the other variables tell us?

As stated before, Saideman (2012) compares the wars of secession in former Yugoslavia with civil wars in Libya and Syria. However, the civil war in Libya was not an ethnic conflict. Furthermore, if we recall the Algerian civil war from the 1990s, it was also not an ethnic conflict. Moreover, Yugoslavia, after the fall of communism, broke up into six states (Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Macedonia), and Kosovo. Not a single of the Arab Spring countries (including the Algeria with its civil war), broke up into new states following the democratic reforms and autocratic counter wave.

But, let us only concentrate on North Africa. After the 1969 Revolution, Gaddafi did not take a formal role in the political system of Libya. Libyan Jamahiriya was in theory a direct democracy. In practice, it was Gaddafi's personal dictatorship. The problem with his revolution was that it did not create a national identity for the Libyans, or a Libyan nation (Vandewalle 2011, 236). The Libyan society remained tribally divided, which was an ideal recipe for a possible break up of Libya and the creation of new states. Yet, that did not happen. The uprising and the conflict of 2011 started in Benghazi and spread to the East of the country. The rebels in Cyrenaica were between a rock and a hard place as they were being surrounded by the regime forces. Then, on 3rd of March 2011, NATO intervened on the grounds provided by the Security Council's resolution 1973. The Transitional National Council (TNC) formed in Cyrenaica was "recognized" by the West as a legitimate representative of the Libyan people (2011: 236). However, despite the tribal divisions in Libyan society, which also dominate the new political system of Libya, there was no dissolving of the state. The division on the East-West axis of the country (Cyrenaica-Tripolitania) also did not happen, despite the visible sparks between the Eastern and the Western parts of the country during the short period following the civil war. In Libya, the Berbers make between

eight and nine percent of the population¹⁰ (Maddy-Weitzman 2012, 109). Gaddafi's Libya was openly hostile toward the Berber minority. The Libyan civil war even turned the spotlight of the world public on the Berbers in Libya. Many young Berbers took up weapons and went to fight against Gaddafi. After Gaddafi's fall, the Berbers started gaining some rights they did not have before. For instance, Tamazight was introduced to school curriculums in Berber villages and towns. TNC's draft of the new constitutional document stated that the language and cultural rights of all segments of Libya's society will be preserved, although Arabic remained the only official language (2012: 128–129). Yet, honey and milk did not flow for the Berbers. The constitutional document stated that the Shari'a will be the primary source of legislation, and not a single Berber became a member of the interim cabinet formed by the TNC (2012: 131). Although these moves were worrisome for the Berbers, aspirations for independence or violations of territorial integrity of Libya did not rise to the surface.

The civil war in Algeria lasted for a decade, with its bloodiest period being from 1992–1998. The official data for the 2001–2002 period, tells us that around 2.300 died (Martinez 2005, 14). Such a low body count, in comparison to prior periods, marked the end of the civil war. The civil war itself took away some 150.000 souls (2005: 15), although other sources show larger and lesser numbers as well.¹¹ The Algerian civil war was the result of a failed democratic transition. Yet again, it was not an ethnic conflict but rather a conflict between the militant Islamists and the security apparatus of the Algerian state (Zgurić 2012b). This conflict also did not result in the violation of integrity or fragmentation of the Algerian territory. Berbers in Algeria make a higher percentage of the population than in Libya, around 20 percent (Maddy-Weitzman 2012, 109). As in other North African countries, the ruling regime in Algeria tried to suppress the Berber culture and identity through policies of Arabization. However, in time these policies had quite the opposite effect than the one that the ruling regime wished for – Berbers won some concessions instead of being assimilated (2012: 114). During the civil war, the identity of the Kabylie Berbers, the largest Berber group in Algeria, was gaining strength. Still, during that time the regime was preoccupied with the Islamists so the “Berber question” remained on the margins. In 1994, three general strikes of Berbers demanding their cultural and language rights rehabilitated the “Berber question”. Two years after the Tamazight identity was added to the Algerian constitution, next to the Arabic and Islamic one, although the language was not constitutionally

10 Some 20 million Berbers live in North Africa currently (Maddy-Weitzman 2012, 109).

11 Zoubir (2005: 170), for instance, states that more than 200.000 people were killed in the Algerian civil war.

recognized, which did not go over well in Kabylie. In 2002, good news came at last for the Berbers as Tamazight was recognized as “national” though still not as an official language (2012: 120–122). Not even the “Berber question” jeopardized the territorial integrity of Algeria during the civil war, while during the events that shocked even Algeria in 2011, the “Berber question” was mainly left on the margins. Yet, the alienation of Kabylie from the central authorities is still progressing (2012: 133–134). Still we can conclude that Algerian Berbers do not have secession tendencies and will not ask for a separate state, rather they will try to achieve more rights within Algeria. Furthermore, we also do not believe, no matter how complex and violent the situation within Libya will develop, that Libya will dissolve into smaller states.

3.2. FOREIGN POWERS AND THE ALLURE OF INTEGRATION

The triple transformation that affected the Eastern Europe countries has, thus, no parallel in North Africa. We can stipulate here that during the Arab Spring there was just one transition -from autocracies to democracies, if even that. What about the influence of external forces? The influence of external forces on North Africa was surely less powerful than the influence of USSR on Eastern Europe. Furthermore, the influence of external forces as veto powers or promoters of democracy was different in different periods (Cold War, the 1990s, post 9/11). Egypt, in Sadat’s time, was conducting the “leadership of tactics” toward the USSR, and certainly not policies guided by firm principles, although it was receiving military help from USSR. Even though Sadat found out that in 1971 the Soviets planned to topple him, he signed a friendship treaty with them. A year later, Sadat “expelled” 15.000 Soviet advisers from Egypt (Rezk 2013, 69–70). Afterwards, Sadat began Egypt’s turn toward USA. During 30 years of his rule, US and Great Britain perceived Mubarak as a “moderate” Arab leader and a “dependable” ally (Hollis 2013, 171). After signing the peace treaty with Israel, Egypt became the largest receiver, second only to Israel, of American overseas military assistance (2013: 175–176). However, during the late 1990s Mubarak became the subject of criticism of the American administration, although Egyptian political reform was not high on the US foreign policy list, at least until G. W. Bush came to power (2013: 179). After 2003 (invasion on Iraq), American administration started pressuring Mubarak to democratize Egypt, which he energetically refused. Condoleezza Rice in her visit to Cairo in 2005, publicly, with an authoritative tone in her voice, asked for a democratization of Egypt, although she did not describe Mubarak’s regime as authoritarian (Sadiki 2012, 175–176). However, the success of the Muslim brotherhood in Egypt’s parliamentary elections in 2005 and the civil war that broke out in Iraq in 2006, led to the appeasement of American demands.

The Arab Spring took US by surprise. Although in the beginning they did not believe that regime change will happen, by the end of January 2011, Obama asked for a “peaceful change of the government”. However, the US played a far lesser role here, mostly as an arbiter, compared to the Egyptian military, which showed its true face as a main political actor (Hollis 2013, 184–185).

Six months after his revolution, Gaddafi started wiping out Western influence on Libya. He even expelled Italian settlers from Libya. In 1972, he banned elections and introduced a death penalty for those who would violate this ban (Andrew 2013, 196–197). Due to his dedication to international terrorism, with full support of the USSR, he was not beloved by the West. Even Sadat himself, to whom Gaddafi looked up, expressed his opinion that Gaddafi was totally crazy (2013: 202). With the end of bipolar divisions and later the beginning of the global war on terror, Gaddafi found himself on the side of the West. The US completely restored its diplomatic relations with Libya in May 2006. The normalization of relations showed that the Americans gave up on demanding democratization in their relations with the Middle Eastern autocracies (Zoubir 2008, 277–278). In the same sense, Gaddafi was an important Western ally in combating terrorism, yet this same West facilitated his demise during the Arab Spring (Andrew 2013, 195).

Instead of being pulled to democracy by an outside force, the North African countries were combating the challenges of democracy by mutual cooperation. Neighboring countries even let aside their conflicts and, because of the challenges posed by democracy and Islamist movements that went hand in hand, started a tighter cooperation in the late 1980s and 1990s, the result of which was the signing of the Arab Maghreb Union treaty¹² (Zartman 1997, 212–213). The situation in Algeria in the late 1980s and during the 1990s, led to Tunisia’s and Algeria’s rapprochement to Egypt in matters of security – these efforts were called the “Pan-Arab Security” (1997: 217). Algeria, after its independence, was receiving military assistance from the Soviets, and still has weapons contracts with Russia today. However, due to its historic relations with France, Algeria tried to act autonomously in relation to the global powers after gaining independence. It is considered that in this sense Algeria remained more independent in comparison to other oil exporters (Akacem 2005, 153). During the civil war in the 1990s, external actors had different roles. The Algerian government, for instance, severed diplomatic relations with Iran in March of 1993, due to Iran’s support of the Islamists¹³ (Zartman 1997, 217–218). France was

12 The signing countries were Morocco, Tunisia and Algeria.

13 Algerian Islamists received support from Iran, Pakistan and the Saudis (Akacem 2005, 163–164).

primarily focused on protecting trade and its own investments, especially in the oil sector. Fear of possible Islamic Republic and the flow of the immigrants from Algeria led France to give support to the Algerian government (Akacem 2005, 157–158). After 1992, the US started showing more interest in Algeria. Americans were also very loud in demanding free elections. The USA even showed some support for the moderate Islamists because they believed that they will facilitate democratization (Zoubir 2008, 270). At the same time, they encouraged negotiations between FIS and the Algerian government and they criticized the government because of its poor human rights track record (2008: 272–273). However, after 9/11, the Algerian government became a US partner in the war against terror. Yet, a variety of international NGOs, including American, are continuously pressuring for the democratization of Algeria (Akacem 2005, 160–163). The Bush administration, if nothing more than only rhetorically, demanded further economic reforms and the renewal of the electoral process, to deepen its relations with Algeria (Zoubir 2005, 178). Although, during the 1990s the US was supporting the moderate Islamist party EnNahda, led by Rachid Ghannouchi, with Ben Ali's aspirations to get rid of the Islamists, the contacts between the US and Ghannouchi ended (Zoubir 2008, 286). The American war against terror suited Ben Ali perfectly to fend off democratization and deal with the Islamists (Henry 2008, 299).

The EU should not be too quickly dismissed as an external factor of democratization in North Africa, but still, the North African countries that do share several similar features with the Balkan countries, are not at all in the same relation to the EU as the Balkans.¹⁴ As Boduszyński (2013: 190–191) correctly noticed, under the supervision of the EU, Balkan states are (more or less) on a one-way street to join the EU and Croatia already became a member on 1st of July 2013.¹⁵ Balkan and North African states share the same Ottoman legacy. As the wars in the 1990s have shown, there are religious and ethnic divisions in the Balkans as well, some running even deeper than the ones in North Africa, and yet all the Balkan states are democracies despite their numerous defects.¹⁶ A strong reason for this is the EU conditionality policy, or the so called Copenhagen criteria, which must be

14 Whitehead (1986) noted that the allure of EEC membership was also a mayor contributing factor for the democratization of Greece, Spain and Portugal.

15 Croatia and Serbia, in comparison to Central European post-communist states, went through transition to democracy later, due to the fact that were entangled in ethnic conflicts which protracted the transition. Macedonia and Albania were even later to join the club. By 2008 Macedonia became a democracy, and Albania was almost a democracy. Their "lateness" can be contributed to several factors such as underdevelopment, weak states, and in the case of Macedonia ethnic strife. However, in all four cases the EU leverage played as important contribution of their democratization (Levitsky and Way 2010, 104, 119).

16 On defective democracies, see Merkel (2004: 2011).

fulfilled by all candidates before becoming full members. In the case of North Africa there is no conditionality. Yet, this does not mean there are no EU programs aimed toward the democratization of North Africa. The EU conducts partnership programs with the Mediterranean belt of Africa and the Middle East¹⁷ (i.e. EUROMED and ENP), in the sense of a long-term process of change, with the goal of economically binding the Mediterranean belt of North Africa and the Middle East, to Western liberal democracies. Although the main emphasis remained on economic cooperation (Attinà 2005, 149), one should keep in mind that Western modernization theories stipulate that economic development will in the end lead to democratization (Merkel 2011, 55–63). However, 9/11 also influenced the EU leaders to change their attitude and, for instance, in the case of Algeria, to accept the formal position of the Algerian government regarding their refusal to negotiate with the Islamists. Up to 9/11, human rights were top priority for the EU. The EU, for example, regularly declined to extradite Islamists taking refuge on its territory. Yet, 9/11 changed everything and the EU became an important partner to Algeria in combating terrorism (Zoubir 2005, 176). It should be mentioned, nonetheless, that the EU's programs for North Africa and the Middle East have continued. Joffé (2008: 311) believes that one of the aims of these programs is achieving soft security by means of economic cooperation. This is expected to result in increasing democratic governance and respect for human rights. Still, the EU never introduced sanctions for the countries in the North Africa because of human rights violations or lack of democracy (Joffé 2008, 314). Boduszyński (2013, 197) has noticed that the EU dealing with this region never used negative conditioning, or in other words there was a "carrot" for advancement but never a "stick" for regression. Another problem is that despite the large financial aid provided by the West to the countries of the region, it was still insufficient during the Arab Spring. The Gulf countries also financed different actors according to their own political agendas (Boduszyński 2013, 199–200).

17 Even the US conducted similar programmes (Greater Middle East Initiative and Broader Middle East and North Africa Initiative) with the goal of economic assistance and democratisation of the Middle East and North Africa (Sadiki 2012, 170–171). Yet, these policies were during their implementation in conflict due to the American ambivalent relations with the region. Americans were, similar to the EU, perplexed around the issue of whether they cared more about security or democracy, which can produce further insecurity (Zoubir 2008, 271). They gave up these programmes in 2006 (Boduszyński 2013), which can be correlated with the Muslim brotherhood winning the 2005 parliamentary elections in Egypt and the failure of the democratic experiment enforced by the outside forces and the beginning of the civil war in Iraq in 2006. See more on the correlation between democratisation and the civil war in Iraq in: Zgurić (2013).

4. TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEMS IN CENTRAL AMERICA

Central America is a sub region of Latin America and it includes traditional states of Central America – Guatemala, Honduras, El Salvador, Nicaragua, Costa Rica, as well as Panama which was included later.¹⁸ Historically, the states of Central America share common features with Latin America – European colonial legacy, wars for independence, bloody civil conflicts, authoritarian governments, military rule and democratic transition.

4.1. TRIPLE TRANSFORMATION?

Since the focus of this paper is on democratic transition,¹⁹ or more precisely, the comparison of the political system transformation of the “third” (Central America) and “Arab Spring” (North Africa) wave states, we shall exclude from the analysis Costa Rica, which is a “second” wave democracy and the only consolidated liberal democracy in Central America. The reasons for the fall of the Central American autocratic systems include a legitimacy crisis, military conflicts in the region that lasted throughout the 1980s, and military defeat, in the case of Panama. Of external reasons, the most important is the Central American peace process led by the European Community, the Contadora Group and the Costa Rican president Oscar Arias, as well as the diffusion effect. While transformation in Guatemala, Honduras, El Salvador and Nicaragua was managed by the elites of the old regime, Panama suffered a collapse of the regime. Since Nicaragua is the key state of Central America, to whose history other political system transformations of the traditional countries in the region are connected, we shall start our analysis with Nicaragua.

Merkel (2011: 191) takes Nicaragua as an exemplar of Central American states, in which archaic structures of government lasted until the late 1990s, which was socially backward, ravaged by civil wars and under a strict supervision of the US. The armed resistance against the rule of the Somoza family (1937–1979) began in 1961 under the leadership of the left-wing Sandinista front FSNL (*Frente Sandinista de Liberación Nacional*).²⁰

18 Panama and Belize (independent from 1981) were accepted by the traditional states as part of Central America during the 1990s. Due to using the English language and their heritage, we do not consider Belize to be a part of Latin America.

19 For information on how democracy in Latin America works see Scartascini et.al. (2010).

20 A guerrilla led by Colonel Augusto Cesar Sandino fought for seven years (1927–1933) against American Marines and Nicaragua’s National Guard. The fighting continued after the withdrawal of the Marines. Sandino saw in the National Guard, trained by the Americans, the main threat to Nicaraguan independence, so the National Guard ordered his elimina-

At first, the Sandinistas were small in numbers and without support, yet they gained sympathy from the middle class and the Catholic Church. At the end of the 1970s, FSLN was more fearsome in its attacks; the regime was slowly crumbling, so Somoza fled to Miami on July 17th 1979. FSLN took over power and started conducting the Sandinista revolution. There were three main goals: building up a democracy, mobilization of the people and reaching national sovereignty and development. New institutional structures have been created, intensive developmental agricultural policy was being implemented, the economy was being transformed and a new position was taken at the international stage (Martí and Puig 2011, 175). US and the Sandinistas had relatively good relations during the 1970s and 1980s. Change occurred in 1981, when Carter, a Democrat, was replaced in the US by a Republican, Reagan, as the president.²¹ In order to prevent the revolution from spilling to neighboring countries, Reagan authorized a clandestine operation in which the contra-revolutionary forces, known as *Contras*, were supposed to topple the Sandinista government. In accordance with his Cold War policy, Reagan also cooperated with right-wing governments of Guatemala, El Salvador and Honduras, and rewarded them in abundance because the *Contras* were trained on their territories (Smith 2012, 88). The era of “Sandinista” transition was prolonged and lasted from 1979 until 1990. With the revolution, the old regime was exchanged for the new one, but the ideas of the new left-wing government were not in junction with liberal democracy. The transition was marked by a civil war in which some 50.000 people perished. The war spilled over to neighboring countries, and international actors had positive (Contadora, EC) and negative influences (US) on its course. Transition started with Somoza’s fall and ended with “constitutive elections” and the Sandinistas’ withdrawal from power in 1990.

To show the world that Latin America can solve its regional problems on its own, a peace process was initiated. Mexico, Venezuela, Colombia and Panama created the Contadora Group in 1983, with the aim of pacifying Central America. Costa Rica also actively participated in the conflict resolution, even though *Contras* were trained on its territory, and despite its neutrality. Its President Oscar Arias Sanchez was rewarded with a Nobel peace prize for his efforts. The EC accepted the invitation from Arias and took part as an intermediary in the negotiations. The *Esquipulas* Agree-

tion during the peace treaty negotiations between the guerrilla and the government. With this act, he grew from a national hero to a national martyr, and the resistance against Somoza’s rule was named after him (Skidmore, Smith and Green 2010, 100–102).

21 With the exception of Reagan’s first 4 years in office, the international ideological context has been relatively favorable to democracy in Central America (Mainwaring and Pérez-Liñán 2005, 39).

ment was signed on August 7th 1987, by five Central American heads of state. The Agreement foresaw holding free elections and the democratization of all the countries of the region, the reduction in the number of soldiers, withdrawal of the military from politics and their submission to civil oversight. The oversight of the implementation of the Agreement was conducted by the UN. In early 1987, a new civil-liberal constitution was adopted, and in August of the same year, the Central American peace treaty was signed. Despite the hegemonic position of the FSLN, constitutive elections in 1990 brought victory to the unified opposition UNO (*Unión Nacional Opositora*), led by Violeto Chamorro. The Sandinistas accepted defeat. The priorities of the Chamorro administration were to pacify and demobilize irregular troops, stabilize and integrate the economy into the global market and transform existing institutions. The government kept the loyalty of the military and the police. Yet, due to the societal division between Sandinistas and contra-Sandinistas, democracy was not consolidated.

Latin American countries had a difficult time abandoning the colonial legacy attitude that, in order to protect national interests, the state should control the economy. Therefore, in 20th century Latin America, there is no opposition between capitalism and socialism, but rather between capitalism and semi-feudalism (Lipset and Lakin 2006, 260–261). After WWII, Central American economies were facing economic stagnation and grave poverty, which led to the fears from leftist revolutions. To prevent and secure their stay in power, governments founded a regional economic integration which was supposed to promote capitalist economic growth. At first successful, the Central American regional integration crumbled during the world economic and regional political crisis in the 1970s. Under the pressure of international political and economic actors, Central American countries turned to a new common economic developmental model. Yet, precisely these developmental models created to prevent revolution and regime change, led to uprisings. Poverty was one of the characteristics of the region, even though the poorest (Honduras) and the richest (Costa Rica) countries were the most stable of the region, while other countries, affected by rapid industrialization and economic growth during the 1960s and 1970s, were the least stable (Booth et al. 2010, 16–17). Most scientists described the economic systems of Central America as a dependency – „a complex political, economic and social phenomenon that retards the human development of the majority in certain privilege-dominated Third World countries with heavily externally oriented economies“ (2010: 23). During the era of rapid economic growth in the region, the surpluses did not reach the majority of the poor population, but only the privileged minority.

The capitalist development of Central America differs from the development of industrialized states where, for the economy, key actors are citizens-consumers – in the region citizens were mostly regarded as a potentially cheap labor force. The elite was not ready to share their profits with the rest, so the creation of more socially responsible state-led developmental models had to wait for the end of the violent political conflicts in Nicaragua in 1979 (in Costa Rica in 1948). The changes that affected the countries of Central America during the 1980s were caused by globalization. Economic liberalization came in the same package as democratization. Hence, there was no transition from socialist economy to capitalism; rather, there was a transition from political capitalism to entrepreneurship capitalism. Under the influence of the US and IMF, all states of the region accepted the new neoliberal economic model and started implementing structural adjustments. The formula of peace and democracy, including monetary stability and price stability, led to a partial economic rehabilitation of the region, but at the same time, it diminished the capacity of the transitional governments to increase the wellbeing of the general population and to promote economic growth and invest in human capital (2010: 26–27). In the case of Central American countries, we cannot discuss transition from a socialist economy to a capitalist one, since capitalism already existed in Guatemala, El Salvador, Honduras and Panama, it just shifted shape. To enhance the position of most of the poor population, Nicaragua tried to transform the system from capitalist to socialist during the Sandinista revolution. Still, the Sandinistas led a moderate and pragmatic economic policy. They had recognized all the inherited international debts, they only confiscated the property of Somoza and followers, and did not touch the private sector, which still carried 50–60 percent of the GDP (2010: 96). The fact that they transferred a portion of state property into the hands of the Sandinista elite (*la piñata*) before they stepped down from power, is not a fact in their favor.

Civil wars led by guerrilla organizations and military governments in El Salvador and Guatemala did not have a revolutionary phase but led to the transformation of political systems into democracy. El Salvador had a military regime from the 1930s, and the official military party *Partido de Conciliación Nacional* (PCN) from 1948. The rule of the military and the oligarchies prevented the reforms from being implemented, yet the reformist wing of the military made several attempts at modernization. Political mobilization of the peasants (*campesinos*), also joined by the workers and students that demanded political and economic reforms, was met with fierce response from the security forces. The leftist guerrilla, named after the leader of the rebellion from 1932, Augustin Farabundo Martí FMLN (*Farabundo Martí Liberation National*), was gaining more and

more supporters. The government replied to guerrilla activity with increased repression. Dissatisfied with the political situation in the country and in fear of “new Nicaragua”, the Revolutionary junta (*Junta Revolucionaria de Gobierno* – JRG) of the younger generation of officers came to power in October 1975. To improve the socio-economic conditions in the country and prevent the victory of the leftists, they declared the implementation of necessary reforms – partial land reform, nationalization of banks and coffee export (Paige 1999, 34). In spring of 1980, the Archbishop Oscar Arnulfo Romero, a fierce critic of the socio-political situation, was killed in the San Salvador cathedral. By the beginning of 1981, FMLN launched a fierce offensive against the government. Since the Junta did not have control over the conservative elements within the military and security forces, some 30.000 citizens were killed by military terror during the 1980–1981 period. In these activities, Robert D’Aubisson, a person allegedly responsible for organizing the assassination on Archbishop Romero, especially demonstrated himself. To continue receiving American military and economic help, the civilian-military junta led by the Demo-Christian, José Napoleón Duarte (1980–1982), agreed to liberalize the political system. In the spring of 1982, elections for the Constitutional Assembly were announced in which the right won the majority and Alvara Magaña became the head of government (1982–1984). After the presidential election victory, financed by the CIA with two million dollars to prevent D’Aubisson’s return to power, Duarte returned to power. Despite American help, President Duarte did not succeed to destroy the FMLN, nor to relieve the pressure from the extreme right. Hence, he initiated negotiations with the FMLN and took part in signing the Central American Peace Agreement in 1987. After the *Atlatl* counter-guerrilla death squad killed six Jesuits and their tenants, the American Congressional opposition stopped financing the Salvador army, which led to a change of American policy towards El Salvador. Only then were peace talks taken seriously. They were successfully finalized in 1992 when the president Alfredo Cristiani (1989–1994), member of the moderate faction of the rightist party ARENA, signed a treaty with FMLN, which started the era of the civil democratic regime. The civil war lasting 13 years took 75.000 lives. Guerrilla and counter-guerrilla activities had grave consequences for the economy on this already extremely poor country. Wood (2005: 179–201) believes that El Salvador is an unusual case in which transition was forged from the bottom up. The outcome of transition was a democracy in which both sides gained something. The rebels gained political inclusion and agreed to accept the democratic rules of the game, while the economic elite gained guarantees of property protection in case ex-guerrilla wins the elections. The implementation of the agreement was conducted by the UN observing mission OUNSA, which was present

in El Salvador from 1990 to 1995. Most of the peace agreement decisions were partially implemented by 1995, and in 1994, the first elections were held in which FMLN won 21 out of 84 parliamentary mandates.

Guatemala was the only traditional Central American state which had an experience with democracy (1944–1954) before the change of the political system. With American intervention, the progressive Arbenza regime was toppled and a reactionary military came into power (1954–1996), which did not allow for moderate political opposition and led to the creation of revolutionary guerrilla movements. At the same time, a strengthened military repression toward the indigenous Mayan majority at the end of the 1970s, led to its armed self-defense occurring parallel to the transformation of the Catholic Church grassroots organizations, and a gradual articulation of a liberation theology. In the beginning of 1982, various guerrilla organizations united into the URNG (*Unidad Revolucionaria Nacional Guatemalteca*). The military's rule was marked by the civil war (1960–1996) between guerrilla movements and the army, which, meanwhile, transformed into the most brutal armed forces in Latin America. Around one million inhabitants were displaced, and some 10 percent emigrated. Around 200 thousand citizens were killed, 100 thousand women were raped, 440 villages were wiped off the face of the Earth and 626 massacres were committed. The victims were mostly Mayans, suffering genocide and culturicide, the fiercest massacres and crimes taking place during Ríos Montt's era of the military-reformist regime (1982–1983). The inability to end the civil war was one of the crucial reasons for the beginning of the end of the authoritarian regime in Guatemala, and the legitimacy crisis was further induced by election frauds. The military-reformist regime led a parallel politics of repression and political system reforms. The 1965 Constitution and election law were revoked, Congress was dismissed, a new election law was adopted and elections for the Constitutional Assembly were announced. The Assembly adopted a new Constitution in 1985 that, on paper, but not in reality, protected basic human rights. The transition was long lasting (1985–1999) and managed by the elites of the old regime led by the military, which took the mantle of a powerful veto actor. The presidential elections of 1985 were semi-competitive and semi-democratic. The most progressive candidate, Demo-Christian Vinicio Cerezo (1986–1991), won. His government failed to put the military under civilian control, to improve the grave socio-economic situation and to start the peace process off the ground. Serious peace talks began only after pressures from the international community and the change of American government and policies. The left-wing parties were not allowed to compete even in the 1990 elections, and MAS's candidate José Serrano was elected for president, who then started direct negotiations with URNG. They were moderated by

Monsignor Rodolfo Quezada Toruño of the Catholic bishop conference, and the UN acted in an observer role, and in January 1994 it took the role of peace mediator. The negotiations ended on December 29th 1996 when the *Final peace agreement*²² was signed. An important role was played by the “Friends of the peace process group” that consisted of Mexico, Spain, Norway and the US, hence, not a single one of the crucial players presumed to boycott the peace process. The peace process was supposed to facilitate the final transition of Guatemala from an autocratic to a democratic state (Jonas 2006, 281–285). The reforms of the Constitution agreed upon by the peace agreement were supposed to be approved by the citizens at a referendum, yet in 1999 it was declined, so there was no institutionalization of democracy (Kos-Stanišić 2012, 263–264).

Honduras did not have significant guerrilla movements that would have fought against authoritarian regimes, yet it was neck deep involved in the Central American conflict. From 1932 to 1980, the state was ruled by authoritarian civilian-military governments. From 1978, the ruling military triumvirate, under pressure from the Carter administration, accepted the idea of democratization. In 1980, the National Assembly²³ convened and in 1981 elections were announced, in which Honduras elected a civilian president for the first time in its history – Roberto Suazo Córdova (1981–1985). During his mandate, the military still intervened into politics and even the new 1982 constitution was subjected to the military doctrine of National security. We do not agree with Booth et al. (2010: 30) when they claim that in 1982 a regime change took place and that a civilian transitional regime came into power. For example, the military forced Suazo to allow the US to use Honduran territory for military bases and camps, in which Nicaraguan Contras were trained. The results of Honduras’s dirty war (1986–

22 *The treaty on the protection of human rights* was signed in March 1994. It foresaw international mechanisms of verifying the state of human rights, and UN’s verification commission (MINUGUA) was formed, which came to Guatemala by the end of the year. The treaty on identity and the rights of the autonomous peoples was signed in March 1995. It was a crucial document, which finally should have provided a constitutional right to Guatemalan majority autochthonous population, after the new constitution had been adopted, to live in a multi-ethnic, multicultural and multilingual state. The crucial *Agreement on strengthening the civilian rule and the role of the armed forces in a democratic society* was signed in September 1996. It anticipated constitutional reforms that should see the military put under civilian control, the role of the military reduced to defence from foreign threats, the size and the budget of the military reduced by 1/3, and self-defence and counter-rebellion forces dismissed. The forming of civilian police forces PNC was also planned, which should deal with internal security, accompanied by a legislative and judiciary reform. Despite the crisis in October 1996, *The Operative Agreement* was signed in December of the same year (the definitive ceasefire was agreed upon, as well as constitutional and election reforms, legal reintegration of URNG, partial amnesty for all the sides in the conflict and the schedule of implementation of all articles of the signed agreements) (see more in Selington 2005).

23 For information on Latin American party systems see Kitschelt et al. (2010).

1989) were “only” 187 persons missing and 100 dead (Calderón 1998). Suazo peacefully transferred power over to Liberal José Azcona del Hoyo (1986–1989), who in 1987 was one of the signees of the peace treaty which, in our opinion, was the beginning of the era of civil democracy.

Civil wars and the Central American conflict did not lead to the breakup of old and creation of new states. It is simple to conclude that there was no triple transformation in Central America; hence, only one element was present, namely, the transition from authoritarian systems to democratic ones. Nicaragua went through a double transition, El Salvador and Guatemala a prolonged one, Honduras rapid and Panama short-lived. In each case, there was only a transition from authoritarian to a democratic political system and from the state of war to a peaceful state.

4.2. FOREIGN POWERS AND THE ALLURE OF INTEGRATION

As stated before, the most important cause of the end of the Central American autocracies, from all the external factors, was the Central American peace process led by the European Community, the Contadora Group and the Costa Rican President Oscar Arias, and the diffusion effect. Transformations and reforms implemented by the Central American countries were not induced because they wished to enter some international integration. All these countries were members of the leading hemispheric Organization of American States (OAS) and during the 1960s, they created the Central American Common Market (CACM) which infamously failed.

Even though their goal was not to enter some regional organization, the Central American peace process gave birth to the Central American Integration System (SICA). At the same time, an era of closer relations between the EC/EU and Central American countries started. The US regarded Latin America as its own sphere of influence, and it was especially active in Central America. Panama represents a Central American state in which the US played and is still playing a role of a very powerful veto actor. The country was created because that corresponded with the US interest to build a canal, that would link the Atlantic with the Pacific Ocean.²⁴ The US figured that the existence of Panama’s army would represent a threat to the security of the Panama Canal Zone; therefore, the National police (*Policía Nacional*-PN) was created. Soon, it gained more relevance, especially after

24 On November 18th 1903 the Hay-Bunau-Varilla Agreement was signed by which USA gained the right of occupation and control over the Canal Zone (10 miles) “forever”. Panama agreed that in the interest of the security of the Canal the US can intervene in its internal affairs, a right which was legalised by the Article VII of The Constitution of Panama. US committed to on a one-time basis payment of \$10 million and an annual \$250 thousand of rent (Schoultz 2001, 152–175).

WWII. It was led by a commander who represented the most influential person in Panama. In the 1947–1955 period, it was José Antonio Remón who reorganized the National police and in 1953, transformed it into a well-trained and armed National Guard (Guardia Nacional). Dissatisfied with the oligarchic rule, the Guard executed a military coup in 1968, which started the era of the rule of the National Guard (1968–1980). A moderate military faction came into power, led by Omar Torrijos (Ropp 1982, 37–41) who implemented political and social reforms, invested into education and social services, and thus demonstrated how Central American governments do not necessarily have to be right-wing orientated.²⁵

Despite positive changes, the rule of Torrijos was in fact a military dictatorship (1968–1981). Torrijos succeeded in signing new agreements on the Panama Canal in 1977. With the first one, Panama gained sovereignty over the Canal on December 1st 1979, and with the second agreement, the neutrality of the Canal was guaranteed, which Panama and the US had equal rights to defend (still, the US maintained its right to intervene). In December 1982, General Manuel Antonio Noriega Morena became the commander of the National Guard and he ruled Panama through puppet presidents. Although aware of his involvement in drug trafficking and money laundering, the CIA supported its associate Noriega because he helped the US in arming Nicaraguan Contras. When news about Noriega's involvement in drug trafficking became public, the US denounced him. They accused him of drug trafficking, money laundering, election fraud and a series of homicides. They imposed economic sanctions on Panama and asked President Delvalle (1985–1988) to discharge Noriega from the military. Yet, Noriega removed Delvalle from power and then, in 1989, he rigged the elections in which an opposition candidate, Guillermo Endara, should have won. President George Bush concluded that Noriega should be toppled. On November 20th 1989, operation "Just Cause" commenced, during which 20.000 American soldiers brought down Noriega's regime in five days.²⁶ The US justified the intervention by defending Panama's right

25 Military adopted a plan of national development (*Plan Nacional de Desarrollo 1976–1980*), which had inclusion of the people into the political process (*participation popular*), consolidation of national identity and improvement of the people's standard of living as its main goals (Gandásegui 1989, 40).

26 Noriega found refuge in the Vatican nunciature, yet on January 1st 1990, he surrendered and was transferred into the US. At the Miami Federal court he went on trial for drug trafficking and racketeering. In 1992, Noriega was declared guilty and was sentenced to 40 years (later this was reduced to 30 and then to 17 years due to the good behaviour) in prison. Yet, in 2010 the US extradited him to France which, *in absentia*, convicted him for money laundering. At the end of 2011, France extradited him to Panama, demanding his extradition so he would serve three 20 years sentences for the murder of three opposition members in the 1980s. (Panama ex-dictator Manuel Noriega flies home, available at <http://www.theguardian.com/world/2011/dec/11/panama-manuel-noriega-home>).

to self-determination, rightfully theirs by international law and Article 51 of the UN Charter, which Noriega denied. The goal of invasion was to bring Noriega to justice and replace him with Guillermo Endara's government, therefore, to rebuild democracy and secure the integrity of the Panama Canal agreement (Smith 2000, 293–297). At the end of 1989, the Election tribunal confirmed Endara's victory in the May elections. President Endara abolished Panama's armed forces in 1990, which was afterwards included in the Constitution in 1994. By doing that, Panama became the second Central American and Latin American country, after Costa Rica, with no military. The transition to democracy was short and it was institutionalized in 1990, when a new constitution was delivered.

5. CONCLUSION

When we scratch just a bit under the surface, the data indicates entirely different experiences in the transformation of the political systems of Central America and North Africa, during the Arab Spring, on one side and East Europe on the other side. The triple transformation that affected communist Europe simply does not exist in cases of Central America and North Africa. In the case of Central America, we can talk about transition from autocracy to (defective) democracy, while in the case of North Africa it is still questionable. In the last case, perhaps the approach of cyclic transition towards democracy, as described by Sadiki (2012), or first a democratic breakthrough that is followed by a withdrawal of democracy, is more appropriate. The countries of Eastern Europe are now mostly democratic. Yet, as Central America shows, transition can last for a very long time with democratic and counter-democratic waves, which was also the case with North Africa.

From the Monroe doctrine, the US finds Central America as its “backyard” and thus believes it has the right to intervene. This was especially true during the Cold War. It started with the 1954 intervention in Guatemala and culminated during the civil wars and interstate conflicts that affected the region during the 1980s. The US represented a powerful veto actor that in the first phase of the Central American conflict not only financed the Contras, but also obstructed the conclusion of the peace agreement. Thus, the positive international actor's role was taken by the EC. In North Africa, the influence of the international veto actors on democratization was generally low. There was no regional hegemon and the states of the region opportunistically transferred from the Eastern to the Western block, following their own interests and without observable sanctions from the global powers. Furthermore, global powers were very interested in “flirting” and bringing these countries over to their sphere of interest while the use of force was considered dangerous, because it could

have pushed the countries of the region to the enemy camp. The very same countries also participated in the Nonaligned Movement. France, which should have had the role of the hegemon in North Africa, simply did not have the same strength during the Cold War as it did during its “golden age” as a colonial power. The 1990s brought the victory for liberal democracy over communism, which also led to the pressure by the West for the democratization of the region.

However, 9/11 and the war against terror that followed again led the West to change its stance. Even the Americans, after the enflaming of the civil war in Iraq, gradually abandoned their democratization pressure on the region. Yet, the EU carries out more patient long-term policies with the aim to democratize the region. However, due to the absence of conditionality, these policies have limited success. At the same time the EU found itself in the midst of an economic crisis which diminished its ability to economically help North Africa. It neither helps that the citizens of the region are painfully aware that some of the European leaders had good relations with ex-dictators, such as Berlusconi with Gaddafi, which does not instill confidence in the honesty of the West about democratization of North Africa.

Indeed, the West led inconsistent and mutually conflicted policies toward the region, based on security, economic interests and an honest wish for democratization (Zoubir 2008, 266). However, many of these policies depend on the events “in the field” and how the West interprets them.²⁷ Therefore, Sadiki (2012) finds that the US foreign policy, and foreign policies of other Western countries, cannot be looked at through the paradigm of “hard” realism and “idealistic” liberalism, but a more appropriate analytical tool should be provided by constructivism. If we compare the influence of veto actors in the cases of Central America and North Africa, we can conclude that in Central America, the US had a more significant role as a veto actor. The allure of integration into international organizations was not a significant factor in implementing political system reforms in either region. The level of similarities in both regions is considerably high.

27 See the first three chapters of the book *Scripting Middle East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK foreign policy* on the importance of perception of political leaders on the creation of strategic scripts (Freedman 2013; Stein 2013; Michaels 2013).

Table 1. North Africa

Country	Triple Transformation	The Influence of international (veto) actors	Reforms due to the allure of membership in international organizations
Egypt	No	USSR US	No
Libya	No	USSR US EC/EU	No
Tunisia	No	US FR EC/EU	No
Algeria	No	USSR US FR EC/EU	No

Source: made by the authors

Table 2. Central America

Country	Triple Transformation	The Influence of international (veto) actors	Reforms due to the allure of membership in international organizations
Guatemala	No	US EC	No
Honduras	No	US EC	No
El Salvador	No	US EC	No
Nicaragua	Maybe?	US EC	No
Panama	No	US	No

Source: made by the authors

REFERENCES

- Akacem, Kada. 2005. Economic Reforms in Algeria: An Overview and Assessment. In: Bonner, Michael et al. (Eds.). *Islam, Democracy and the State in Algeria: Lessons for the Western Mediterranean and Beyond*. London and New York: Routledge, pp. 115–125.
- Akacem, Mohammed. 2005. The Role of External Actors in Algeria's Transition. In: Bonner, Michael et al. (Eds.). *Islam, Democracy and the State in Algeria: Lessons for the Western Mediterranean and Beyond*. London and New York: Routledge, pp. 153–168.
- Anderson, Lisa. 1997. Prospects for Liberalism in North Africa: Identities and Interests in Preindustrial Welfare States. In: Entelis, John P. (Ed.). *Islam, Democracy and the State in North Africa*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 127–140.
- Andrew, Christopher. 2013. British official perceptions of Muammar Gaddafi, 1969–2011. In: Freedman, Lawrence and Michaels, Jeffrey H. (Eds.). *Scripting Middle*

- East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK Foreign Policy*. New York and London: Bloomsbury, pp. 195–212.
- Attinà, Fulvio. 2005. The Barcelona Process, the Role of the European Union and the Lesson of the Western Mediterranean. In: Bonner, Michael et al. (Eds.). *Islam, Democracy and the State in Algeria: Lessons for the Western Mediterranean and Beyond*. London and New York: Routledge, pp. 140–152.
- Basedau, Matthias and Köllner, Patrick. 2007. Area Studies, Comparative Area Studies, and the Study of Politics: Context, Substance, and Methodological Challenges. *Zeitschrift für vergleichende Politikwissenschaft*. (1) 1: 105–124. <https://doi.org/10.1007/s12286-007-0009-3>
- Bellin, Eva. 2004. The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective. *Comparative Politics*. (36) 2: 139–157.
- Benziane, Abdelbaki. 2005. Economic Reforms in Algeria and their Impact on Higher Education and Student Benefits. In: Bonner, Michael et al. (Eds.). *Islam, Democracy and the State in Algeria: Lessons for the Western Mediterranean and Beyond*. London and New York: Routledge, pp. 102–114.
- Boduszyński, Mieczysław P. 2013. Comparing Western Democratic Leverage: From Tirana to Tripoli. *Croatian Political Science Review*. (50) 5: 189–203.
- Bogaert, Koenraad. 2013. Contextualizing the Arab Revolts: The Politics behind Three Decades of Neoliberalism in the Arab World. *Middle East Critique*. (22) 3: 213–234. doi: 10.1080/19436149.2013.814945
- Booth, John A. et al. 2010. *Understanding Central America: Global Forces Rebellion and Change*. Boulder: Westview Press.
- Calderón, María T. 1998. Honduras Democratic Transition: The Interminable History. *Revista Envío*, no. 199, February.
- Escribano, Gonzalo and Lorca, Alejandro V. 2008. Economic Reform in the Maghreb: From Stabilization to Modernization. In: Zoubir, Yahia H. and Amirah-Fernández, Haizam. (Eds.). *North Africa: Politics, Region, and the Limits of Transformation*. Oxon and New York: Routledge, pp. 135–158.
- Freedman, Lawrence. 2013. Introduction: Strategies, stories and scripts. In: Freedman, Lawrence and Michaels, Jeffrey H. (Eds.). *Scripting Middle East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK Foreign Policy*. New York and London: Bloomsbury, pp. 1–14.
- Gandásegui Marco. 1989. *La democracia en Panamá*, Editorial Mestiza, S.A. de C.V., Universidad Autónoma Metropolitana, Mexico.
- Henry, Clement M. 2008. Reverberations in the Central Maghreb of the 'Global War on Terror'. In: Zoubir, Yahia H. and Amirah-Fernández, Haizam. (Eds.). *North Africa: Politics, Region, and the Limits of Transformation*. Oxon and New York: Routledge, pp. 294–310.

- Hollis, Rosemary. (2013). Mubarak: The embodiment of 'moderate Arab leadership'? In: Freedman, Lawrence and Michaels, Jeffrey H. (Eds.). *Scripting Middle East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK Foreign Policy*. New York and London: Bloomsbury, pp. 171–193.
- Huntington, Samuel P. (1991). *The Third Wave Democratization in the Late Twentieth century*, Norman and London: University of Oklahoma Press.
- Jadalyya Reports (2014). Citizenship in Post-Awakening Egypt: Powers Shifts and Conflicting Perceptions. *Jadalyya*. http://www.jadalyya.com/pages/index/16081/citizenship-in-post-awakening-egypt_powers-shifts- (accessed: 23rd January 2014).
- Joffé, George. 2008. European Policy and the Southern Mediterranean. In: Zoubir, Yahia H. and Amirah-Fernández, Haizam. (Eds.). *North Africa: Politics, Region, and the Limits of Transformation*. Oxon and New York: Routledge, pp. 311–330.
- Jonas, Susanne. (2005) Guatemala, In: Vanden, Harry and Prevost, Gary (Eds.). *Politics of Latin America*. New York and Oxford: Oxford University Press, pp. 265–295.
- Kaboub, Fadhel. 2013. The Making of the Tunisian Revolution. *Middle East Development Journal*. (5) 1: 1–21. doi: 10.1142/S179381201350003X
- Khashan, Hilal. 2012. The Eclipse of Arab Authoritarianism and the Challenge of Popular Sovereignty. *Third World Quarterly*. (33) 5: 919–930. doi: 10.1080/01436597.2012.687509
- King, Stephen J. 2007. Sustaining Authoritarianism in the Middle East and North Africa. *Political Science Quarterly*. (122) 3: 433–459. <https://doi.org/10.1002/j.1538-165X.2007.tb00605.x>
- King, Stephen J. 2009. *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Kitschelt, Herbert et.al. 2010. *Latin American Party Systems*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Kos-Stanišić, Lidija. 2012. Transformacija političkog sustava Gvatemale – od banana-republike do najnekvalitetnije demokracije Latinske Amerike. *Anali Hrvatskog politološkog društva*. (9): 247–267.
- Kos-Stanišić, Lidija. 2013. Sigurnosne narkoprijetnje demokracijama Sjevernog trokuta. *Politička misao*. (50) 3: 81–101.
- Landman, Todd. 2008. *Teme i metode komparativne politike*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Levine, Daniel H. and Molina, Jose E. 2011. *The Quality of Democracy in Latin America*. Boulder London: Lynne Rienner Publishers.

- Levitsky, Steven and Way, Lucan. 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Linz, Huan i Stepan, Alfred. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija. Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lipset, Seymour M. and Lakin, Jason M. 2006. *Stoljeće demokracije*. Zagreb: Politička kultura.
- Maddy-Weitzman, Bruce. 2012. Arabization and Its Discontents: The Rise of the Amazigh Movement in North Africa. *The Journal of the Middle East and Africa*. (3) 2: 109–135. doi: 10.1080/21520844.2012.738549
- Mainwaring, Scott and Pérez-Liñán, Aníbal. 2005. Latin American Democratization since 1978: Democratic Transitions, Breakdowns, and Erosions. In: Hago-pian, Frances and Mainwaring, Scott. (Eds.). *Third wave of democratization in Latin America*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press, pp. 14–59.
- Mainwaring, Scott and Pérez-Liñán, Aníbal. 2007. Why Regions of the World Are Important: Regional Specificities and Region-Wide Diffusion of Democracy. U: Munck, Gerardo L. (Ed.). *Regimes and Democracy in Latin America: Theories and Methods*. New York: Oxford University Press Inc., pp. 199–229.
- Martí i Puig S. 2011 Nicaragua: Chapiolla Democracy. In: Lavine, Daniel H. and Molina, Jose E. (Eds.). *The Quality of Democracy in Latin America*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, pp. 173–200.
- Martinez, Luis. 2005. Why the Violence in Algeria? In: Bonner, Michael et al. (Eds.). *Islam, Democracy and the State in Algeria: Lessons for the Western Mediterranean and Beyond*. London and New York: Routledge, pp. 14–27.
- MEDEA. <http://www.medeabe/en/countries/arab-world-general/agadir-agreement/>. Accessed on 2nd February 2014.
- Merkel, Wolfgang. 2004. Embedded and Defective Democracies. *Democratization*. (11) 5: 33–58. doi: 10.1080/13510340412331304598
- Merkel, Wolfgang. 2006. Nasuprot svakoj teoriji: brza konsolidacija demokracije u Srednjoistočnoj Europi. *Anali hrvatskog politološkog društva*. (3) 1: 7–24.
- Merkel, Wolfgang. 2011. *Transformacija političkih sustava. Uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Michaels, Jeffrey H. 2013. Leadership scripts and policy-making. In: Freedman, Lawrence and Michaels, Jeffrey H. (Eds.). *Scripting Middle East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK Foreign Policy*. New York and London: Bloomsbury, pp. 31–46.
- Offe, Claus (1991). Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*. (58) 4: 865–892.

- Owen, Roger. 2013. The Political Economy of Arab Presidents for Life – and After. *Middle East Development Journal*. (5) 1: 1-13. <https://doi.org/10.1142/S1793812013500016>
- Panama ex-dictator Manuel Noriega flies home <http://www.theguardian.com/world/2011/dec/11/panama-manuel-noriega-home>. (Accessed: 3rd February 2014).
- Pearcy, Thomas L. 2006. *The History of Central America*. Connecticut and London: Greenwood Press Westport.
- Paige, Jeffery M. 1999. *Coffee and Power: revolutions and the rise of democracy in Central America*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Rezk, Dina. 2013. Seeing Sadat, thinking Naser: Political and intelligence assessments of the transition. In: Freedman, Lawrence and Michaels, Jeffrey H. (Eds.). *Scripting Middle East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK Foreign Policy*. New York and London: Bloomsbury, pp. 63–82.
- Ropp, Steve. 1982. *Panamanian Politics – From Guarded Nation to National Guard*. New York: Praeger Publishers.
- Sadiki, Larbi 2012. *Rethinking Arab Democratization: Elections without Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Saideman, Stephen M. 2012. When Conflict Spreads: Arab Spring and the Limits of Diffusion. *International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations*. (38) 5: 713–722. doi: 10.1080/03050629.2012.726186
- Scartascini, Carlos et al. (Eds.) 2010. *How Democracy Works: Political Institutions, Actors, and Arenas in Latin American Policymaking*. Cambridge MA: Inter-American Development Bank and David Rockefeller Center for Latin American Studies, Harvard University.
- Schmitter, Phillippe C. and Karl, Terry L. 1994. The Conceptual Travels of Transito-logists and Consolidogolists: How Far to the East Should They Attempt to Go? *Slavic Review*. (53) 1: 173–185. doi: 10.2307/2500331
- Schultz, Lars. 2001. *Beneath The United States: A History of US Policy toward Latin America*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Seligson, Mitchell. 2005. Democracy on Ice: The Multiple Challenges of Guatemala Peace Process. In: Hagopian, Frances and Mainwaring, Scott. (Eds.). *Third wave of democratization in Latin America*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press, pp. 202–231.
- Skidmore, Thomas E. et al. 2010. *Modern Latin America*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Peter H. 2000. *Talons of Eagle: Dynamics of US-Latin American Relations*. Oxford and New York: Oxford University Press.

- Smith, Peter H. 2012. *Democracy in Latin America: political change in comparative perspective*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- St John, Ronald B. 2008. Libya: Reforming the Economy, not the Polity. In: Zoubir, Yahia H. and Amirah-Fernández, Haizam. (Eds.). *North Africa: Politics, Region, and the Limits of Transformation*. Oxon and New York: Routledge, pp. 53–70.
- St John, Ronald B. 2011. The Libyan Economy in Transition: Opportunities and Challenges. In: Vandewalle, Dirk. (Ed.). *Libya since 1969: Qadhafi's Revolution Revisited*. New York and Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 127–151.
- Stein, Janice G. 2013. Emotions and threat perceptions: New frontiers of research. In: Freedman, Lawrence and Michaels, Jeffrey H. (Eds.). *Scripting Middle East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK Foreign Policy*. New York and London: Bloomsbury, pp. 15–29.
- Terry, Sarah M. 1993. Thinking About Post-communist Transitions: How Different Are They? *Slavic Review*. (52) 2: 333–337. doi: 10.2307/2499926
- Vandewalle, Dirk. 2011. From International Reconciliation to Civil War, 2003–2011. In: Vandewalle, Dirk. (Ed.). *Libya since 1969: Qadhafi's Revolution Revisited*. New York and Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 215–239.
- Way, Lucan. 2011. The Lessons of 1989. *Journal of Democracy*. (22) 4: 17–27.
- Whitehead, Laurence. 1986. International Aspects of Democratization. In: O'Donnell, Guillermo et al. (Eds.). *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Washington DC: The Woodrow Wilson International Center for Scholars, pp. 3–46.
- Wiarda, Howard J. 2012. Arab Fall or Arab Winter? *American Foreign Policy Interests: The Journal of the National Committee on American Foreign Policy*. (34) 3: 134–137. doi: 10.1080/10803920.2012.686723
- Wood, Elisabeth J. 2005. Challenges to Political Democracy in El Salvador. In: Hagopian, Frances and Mainwaring, Scott. (Eds.). *Third wave of democratization in Latin America*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge University Press, pp. 179–201.
- WTO 2013 NEWS ITEMS. http://www.wto.org/english/news_e/news13_e/acc_dza_05apr13_e.htm. (accessed: 2nd February 2014.)
- Zartman, William. 1997. The International Politics of Democracy in North Africa. In: Entelis, John P. (Ed.). *Islam, Democracy and the State in North Africa*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 205–221.
- Zgurić, Borna. 2012a. Challenges for democracy in countries affected by the 'Arab Spring'. *Islam and Christian-Muslim Relations*. (23) 4: 417–434. doi: 10.1080/09596410.2012.712455
- Zgurić, Borna. 2012b. Alžirsko proljeće, građanski rat i status quo. *Političke analize*. 12: 55–60.

- Zgurić, Borna. 2013. Teorija „demokratskog mira“: put prema građanskom ratu: studija slučaja Iraka. *Suvremene teme*. (6) 1: 28–43.
- Zgurić, Borna. 2014. Fenomenologija prosvjeda. *Političke analize*. 17: 73–76.
- Zoubir, Yahia H. 2005. The Resurgence of Algeria's Foreign Policy in the Twenty-First Century. In: Bonner, Michael et al. (Eds.). *Islam, Democracy and the State in Algeria: Lessons for the Western Mediterranean and Beyond*. London and New York: Routledge, pp. 169–183.
- Zoubir, Yahia H. 2008. The United States, Islamism, Terrorism, and Democracy in the Maghreb: The Predominance of Security? In: Zoubir, Yahia H. and Amirah-Fernández, Haizam. (Eds.). *North Africa: Politics, Region, and the Limits of Transformation*. Oxon and New York: Routledge, pp. 266–293.
- Županov, Josip. 2002. *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

SAŽETAK

TRANSFORMACIJA POLITIČKIH SUSTAVA U SJEVERNOJ AFRICI I SREDNJOJ AMERICI

Od samog početka takozvanog Arapskog proljeća u zimu 2010. godine različiti izvori povlače usporedbe s padom komunizma i demokratizacijom Istočne Europe 1989/1991. Čak je i sam naziv ovog političkog fenomena sličan nazivima političkih promjena u komunističkoj Istočnoj Europi. Usporedba s Istočnom Europom bila je snažno naglašavana, a argumenti koji tom toku misli idu u prilog imaju neku težinu. Međutim, članak tvrdi da, zbog iznimne specifičnosti komunističkih režima u Istočnoj Europi, usporedba s Arapskim proljećem nije u potpunosti adekvatna. Istočna Europa prošla je kroz trostruku tranziciju i bila je pod jakim utjecajem želje da se pridruži Europskoj uniji, za razliku od Sjeverne Afrike. Zbog toga članak tvrdi kako je demokratizacija Srednje Amerike daleko adekvatnija za usporedbu sa zemljama Arapskog proljeća.

KLJUČNE RIJEČI: demokratizacija, transformacija, politički sustavi, Sjeverna Afrika, Srednja Amerika.

STAVOVI KORISNIKA DRUŠTVENIH MREŽA O IZBJEGLICAMA I TRAZITELJIMA AZILA: POST FESTUM TZV. IZBJEGLIČKE KRIZE

Mateja Medlobi, mag. soc. pol.
Volonterski centar Zagreb

Dr sc. Dario Čepo
Docent
Pravni fakultet
Sveučilište u Zagrebu

SAŽETAK

U radu su predstavljeni stavovi i uvjerenja korisnika društvenih mreža (Twitter i Facebook) prema izbjeglicama i tzv. izbjegličkoj krizi, koja je posljednjih godina eskalirala na globalnoj razini. Od 16. rujna 2015. do 3. svibnja 2016. godine kroz Hrvatsku je u tranzitu prošlo 658.068 izbjeglica te je, tijekom tog vremena, u javnosti predstavljen niz različitih stavova i interpretacije istih. Navedeni stavovi relevantni su za cjelokupnu situaciju povezanu s krizom u kontekstu utjecaja koji imaju na višerazinsku integraciju i položaj izbjeglica u hrvatskom društvu. U ovom radu ispitivani su stavovi prema izbjeglicama, posebno se fokusirajući na povezanost iskazanih stavova i socio-demografskih obilježja ispitanika, njihova nacionalnog identiteta, učestalosti kontakta, spremnosti na pomoć izbjeglicama, te političkog opredjeljenja. Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku, putem online upitnika kojim su relevantne varijable ispitane kroz tri skupine pitanja, koja su mjerila ugroženost i jednaki tretman, te socijalnu distancu. Rezultati pokazuju kako ispitanici imaju pretežno pozitivne stavove prema izbjeglicama unatoč manjoj količini kontakta, te kako iskazuju nisku percepciju ugroženosti zbog dolaska izbjeglica i vjeruju kako za sve osobe u Hrvatskoj trebaju postojati jednake životne prilike. Zanimljive korelacije dobivene su u pogledu nacionalnog identiteta, te spremnosti pružanja pomoći. Rad se bavi navedenom tematikom kroz fokus na stavove ispitanika u suvremenom hrvatskom kontekstu, a relevantan je u pogledu mogućeg utjecaja

Kontakt autora:

Dario Čepo, Pravni fakultet, Trg Republike Hrvatske 14, 10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: dario.cepo@pravo.hr

koji mišljenje građana i potencijalne predrasude imaju na uspjeh procesa integracije onih osoba koje će svoj život graditi u Republici Hrvatskoj.

KLJUČNE RIJEČI: izbjeglice, tražitelji azila, stavovi, mišljenje građana, socijalna distanca, predrasude

1. UVOD

Prema Konvenciji o statusu izbjeglica iz 1951. godine (čl. 1, st. 2), izbjeglica je osoba koja „uslijed osnovanog straha od proganjanja zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, te zbog pripadnosti određenoj društvenoj grupi, ili zbog političkog mišljenja, ne može ili se zbog tog straha ne želi staviti pod zaštitu dotične države; ili osoba bez državljanstva koja se nalazi izvan zemlje prethodnog stalnog boravišta, a koja se ne može ili se zbog straha ne želi vratiti u tu državu“.¹

Eskaliranje izbjegličkog i migrantskog pitanja u Europi u 2015. i 2016. godini navelo je Europu i države članice Europske unije da se suoče sa spomenutom tematikom, te da, nakon višegodišnjeg marginaliziranja pitanja izbjeglica i njihovog položaja u regijama iz kojih dolaze, promisle i djeluju sukladno nastalim okolnostima. Prema podacima UNHCR-a² za 2015. godinu 65.300.000 ljudi diljem svijeta bilo je prisiljeno napustiti svoj dom, među kojima je 21.300.000 izbjeglica, koji su svoj dom morali napustiti zbog nekog oblika oružanog sukoba. Od navedenih, više od polovice su osobe mlađe od 18 godina, dok se 10.000.000 ljudi smatra apatridima (engl. *stateless*), odnosno osobama koje službeno nemaju državljanstvo neke države, nacionalnost, prebivalište, niti osnovna ljudska prava – obrazovna, zdravstvena, prava iz sustava zapošljavanja ili slobodu kretanja (UN Global Trends 2015). Izbjeglištvo i međunarodne migracije predstavljaju globalni fenomen koji, kao što je prethodno predstavljeno brojkama, zahtijeva pozornost i sustavan pristup međunarodnih organizacija, institucija, društva, te država koje su izravno zahvaćene prolaskom izbjeglica ili sudjeluju u njihovoj trajnoj relokaciji. Kontinuiranim porastom broja osoba koje su prisiljene ići u izbjeglištvo, nameće se pitanje mogućnosti integracije u društva i države u koja će se preseliti, odnosno relocirati, te je, u tom kontekstu, izrazito relevantno sagledati stavove i razinu prihvaćanja, odnosno toleranciju domicilnog stanovništva u navedenim državama.

Republika Hrvatska se, kao tranzitna zemlja, u jeku izbjegličke krize 2015. i 2016. godine, suočila s izazovima i problematikom položaja izbjeglica, a ista će se nametnuti i prihvaćanjem kvotnog sustava temeljem kojeg je Hrvatska obvezna prihvatiti određen broj izbjeglica, sukladno dogovoru

1 https://www.unhcr.org/hr/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/konvencija_1951.pdf

2 Ured Visokog povjerenika UN-a za izbjeglice.

na razini Europske unije. Slijedom navedenog, stavovi građana Hrvatske relevantni su za cjelokupnu situaciju povezanu s trenutnom krizom u kontekstu utjecaja koji imaju na višerazinsku integraciju i položaj izbjeglica u hrvatskom društvu, te ih je potrebno istražiti i dobiti uvid u moguće utjecaje na formiranje istih.

U ovom radu ispitivani su stavovi prema izbjeglicama, posebno se fokusirajući na povezanost socio-demografskih obilježja, nacionalnog identiteta³, učestalosti kontakta, spremnosti da pomognu izbjeglicama, te političkog opredjeljenja ispitanika s iskazanim stavovima. Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku kroz online upitnik kojim su se stavovi ispitali kroz varijable ugroženosti i jednakog tretmana (modificirano iz Bulat 1995), te socijalne distance.

U nastavku rada prikazat ćemo teorijski i metodološki okvir teme, a potom i rezultate istraživanja koji ukazuju da ispitanici imaju pretežno pozitivne stavove unatoč manjoj učestalosti kontakta, te da iskazuju nisku razinu percepcije ugroženosti zbog dolaska izbjeglica i vjeruju kako za sve osobe u Hrvatskoj trebaju postojati jednake životne prilike. Na kraju rada ćemo te rezultate raspraviti u okviru dosadašnjih istraživanja i spoznaja te relevantnosti za hrvatsko društvo u budućnosti, a potom ćemo u zaključku rada, među ostalim, predstaviti i implikacije za daljnja istraživanja sukladno dobivenim spoznajama, kao i potencijalne probleme s kojima se rad suočava.

2. RELEVANTNOST STAVOVA U KONTEKSTU IZBJEGLIČKE KRIZE U HRVATSKOJ

U kontekstu teme ovog rada, te problematizacije izbjegličke krize i položaja izbjeglica, stavovi građana predstavljaju izuzetno relevantnu komponentu i prediktor uspješnosti dugotrajne integracije izbjeglica u hrvatsko društvo. Iz tog razloga, važno je sagledati koji čimbenici utječu na formiranje stavova, te kakav utjecaj imaju na ponašanje pojedinca. Stavovi se definiraju kao tendencije pozitivnog ili negativnog reagiranja u odnosu na neki objekt, a utječu na ponašanje pojedinca (Čudina i Obradović 1975). O relevantnosti utjecaja stavova na ponašanje govori i Ferić (2015), te zaključuje kako su i implicitni i eksplicitni stavovi prediktori određenih ponašanja osoba, dok istraživanja Fishbein-Ajzen i Fazio iz 1975. i Manfredo, Yuan i McGuire iz 1992. (prema Pratkanis, Breckler i Greenwald 2014) govore kako ne postoji suglasnost oko toga mogu li stavovi uistinu utjecati i utječu li na ponašanje osobe prema objektu stava. Ipak, daljnjim istraži-

3 Pritom se pod nacionalnim identitetom smatra dio pojma o sebi koji proizlazi iz znanja o pripadnosti osobe naciji ili državi, kao i iz emocionalnog značenja koje toj pripadnosti osoba pripisuje (Franc, Ivičić i Šakić 2009).

vanjima, te napretkom u teoriji i praksi, Manfredo, Yuan i McGuire (1992) naglašavaju kako se ne problematizira da li stavovi utječu već kada to čine. Pitanje koje se nameće, dakle, jest ono kada, odnosno u kojim uvjetima stavovi utječu na ponašanje pojedinca? To je potrebno sagledati u vezi sa socijalnom integracijom izbjeglica, odnosno uvjetima pod kojima stavovi mogu utjecati na uspješnost iste.

Postoje različite definicije pojma socijalne integracije, pri čemu se ističe utjecaj i konceptualizacija E. Durkheima, koji objašnjava kako su građani vezani za društvo kroz dvije vrste integracije: privrženost (engl. *attachment*) i regulaciju (engl. *regulation*). Privrženost označava mjeru do koje pojedinac održava odnose s drugim članovima društva, a regulacija podrazumijeva mjeru do koje je pojedinac vezan uz društvo putem svojih vrijednosti, uvjerenja i normi (Berkman and Glass 2000). Pitanje formiranja stavova, utjecaja na ponašanje, te potencijalnog utjecaja na socijalnu integraciju važno je u kontekstu izbjegličke krize i integracije izbjeglica u Republici Hrvatskoj.⁴

U 2015. i 2016. godini Hrvatska je bila tranzitna zemlja, te je bila dijelom takozvane Balkanske rute⁵ kojom su izbjeglice prolazile na putu u druge zapadne zemlje. Od 16. rujna 2015. do 03. svibnja 2016. godine kroz Hrvatsku je u tranzitu prošlo 658.068 izbjeglica.⁶ Uzimajući u obzir činjenicu da je Hrvatska bila dio „Balkanske rute“ i da je, posljedično, tranzitom kroz Hrvatsku prošao velik broj izbjeglica, važno je steći uvid u stavove i dojmove građana Hrvatske o toj temi. Također, s obzirom na to da će se, slijedom kvotne raspodjele unutar Europske unije, u Hrvatsku doseliti određen broj izbjeglica, saznanja o stavovima građana Republike Hrvatske o izbjeglicama predstavljaju izuzetno važnu komponentu u njihovoj integraciji. Način na koji će biti prihvaćeni u hrvatskom društvu uvelike ovisi o stavovima građana koji su već formirani, te o faktorima koji utječu na njihovo formiranje. Do iste pretpostavke i zaključka dolaze i

4 Slijedom navedenog, socijalna integracija će se nametnuti kao izrazito važno pitanje u budućnosti, s obzirom na izbjeglice koje će kao novi dom odabrati upravo Hrvatsku. Ona je dvostrani proces, te je neizbježno da dolasci izbjeglica utječu na društvo, a jednako tako da i društvo, te društveni procesi djeluju na izbjeglice i njihov život. Ovo je važno naglasiti uzimajući u obzir kako trendovi u sagledavanju ove problematike govore kako su ljudi skloni integraciju percipirati kao isključivu odgovornost izbjeglica (odnosno imigranata), te je svode na kulturološka i odnosna pitanja, tj. kao osoban izbor pojedinaca (Fokkema and de Haas 2015). Upravo iz tog razloga važno je istaknuti prethodno navedenu Durkheimovu definiciju socijalne integracije, te uvidjeti kako ona ovisi o nizu faktora, pri čemu društvo, građani i njihovi stavovi čine relevantan dio.

5 „Balkanska ruta“ ili „ruta zapadnog Balkana“ naziv je koji se odnosi na tranzitni put kojim su izbjeglice prolazile prema zapadnim zemljama – od Grčke, Makedonije, Srbije, Hrvatske, Slovenije, Austrije do (najčešće) Njemačke ili Švedske (<http://frontex.europa.eu/trends-and-routes/western-balkan-route/>).

6 Podatak Vlade od 03. 05. 2016, službeni odgovor na upit na Twitteru.

Čačić-Kumpes, Gregurović i Kumpes (2012) u svom istraživanju, a u kojem su se bavili pitanjima migracija, integracije i stavova prema imigrantima u Hrvatskoj sa fokusom na dolazak stranih radnika u hrvatsko društvo, te navode kako za integraciju neće biti dovoljna institucionalna i spremnost hrvatskog društva, nego i djelovanje društva koje je usmjereno na povećanje osjetljivosti stanovnika Hrvatske za sudjelovanje u tome procesu. Odnosno, za uspješnu integraciju izbjeglica i migranata u hrvatsko društvo nužno je da u istoj sudjeluju i hrvatski građani, a za što je preduvjet pozitivni i afirmativni stavovi spram toga.

Višerazinska socijalna integracija izbjeglica u hrvatsko društvo obuhvaća integraciju u sve relevantne sisteme (obrazovanje, zdravstvo, zapošljavanje...), no jednako važna je i integracija u svakodnevni život zajednice, prihvaćanje kulturoloških razlika, te otvorenost domicilnog stanovništva da pomogne pridošlicama u svladavanju eventualnih rizika i prepreka. Zbog toga postoji potreba za analizom stavova građanki i građana Republike Hrvatske i uvidom u daljnje implikacije za istraživanje, te dobivanje odgovora na kontinuirana pitanja o efikasnosti integracijskih politika i okolnostima koje bi mogle ili već utječu na uspješnu, dugotrajnu integraciju izbjeglica. Pozitivni stavovi, otvorenost i iskazivanje tolerancije domicilnog stanovništva uvelike doprinosi uspješnosti provedbe integracijskih politika na svim razinama, što pak dovodi do povećanja mogućnosti osoba koje se integriraju za brzu inkluziju u društvo, te ostvarenje svih svojih potencijala unutar novog socijalnog okruženja.

U kontekstu ovog rada, razmatrat će se što utječe na stavove građana prema izbjeglicama. Rad je fokusiran na varijable i obilježja koja su povezana s formuliranim stavovima, a u svrhu daljnjeg produbljivanja teme te mogućnosti istraživanja sljedećeg koraka – hoće li izrečeni stavovi utjecati na buduće ponašanje građana prema izbjeglicama/azilantima/migrantima. Konkretno, ovaj rad se odnosi na pitanje o stavovima korisnika društvenih mreža o izbjeglicama, s kojim su testiranim varijablama povezani, te imaju li rezultati daljnje implikacije za istraživanje, uključujući i to hoće li stavovi utjecati na proces dugotrajne integracije izbjeglica u hrvatsko društvo.

3. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja je ispitati stavove korisnika društvenih mreža o izbjeglicama, a u kontekstu globalne izbjegličke krize koja je eskalirala 2015. godine. Rad će se fokusirati na izrečene stavove ispitanika, te na njihovu povezanost s nacionalnim ponosom/identitetom, te spremnosti na pružanje pomoći. Međutim, prije detaljnog pojašnjenja metodološkog okvira, autori naglašavaju ključno ograničenje ovog istraživanja, a to je uzorak ispitanika na kojem je istraživanje provedeno. S obzirom na to da je riječ o prigodnom uzorku, te da se anketa provodila online, putem

društvenih mreža (Facebook, Twitter), uzorak ne oslikava vjerno hrvatsku populaciju. U uzorku su nadpredstavljani visokoobrazovani, žene, ljudi iz gradova i glasači ljevice, što uvelike utječe na konačne zaključke, koji se onda ne mogu sasvim poopćiti. Iako smo nastojali doći do što šire skupine ispitanika, neke grupe (poput mlađih, muških, desno orijentiranih korisnika društvenih mreža) nisu bile dostupne ili spremne na suradnju, pa njihovih predstavnika imamo razmjerno malo. Unatoč tome, na neka pitanja prigodni uzorak može dati zanimljive odgovore, uključujući i na naše dvije hipoteze.

Prva hipoteza ovoga rada jest da postoji statistički značajna veza između razine iskazanog nacionalnog ponosa/identiteta i stavova ispitanika o izbjeglicama (što je nacionalni ponos/identitet manje izražen to će stavovi biti pozitivniji). Druga je hipoteza ovog rada da postoji statistički značajna veza između spremnosti ispitanika na pružanje pomoći i pozitivnih stavova ispitanika prema izbjeglicama (što je izražena spremnost da pomognu veća to će stavovi biti pozitivniji).⁷

Istraživanje se provodilo putem online ankete, te je kreiran online upitnik koji se dijelio putem društvenih mreža (Facebook, Twitter) u razdoblju od 20. 05. do 01. 06. 2016. godine. Podaci su se prikupljali neovisno o gradu, odnosno geografskom položaju ispitanika. U uvodu upitnika, sudionike se upoznao sa svrhom i etičkim načelima istraživanja, uz napomenu mogućnosti odustajanja u svakom trenutku ispunjavanja ankete. Vidljivo je istaknut i kontakt osobe kojoj se ispitanici mogu javiti ako će imati pitanja.

U istraživanju su sudjelovali stanovnici Republike Hrvatske, muškog i ženskog spola, bez obzira na jedinicu regionalne, odnosno lokalne samouprave u kojoj imaju prebivalište/boravište, obrazovni status, radni status i druga socio-demografska i socioekonomska obilježja. Dva uvjeta sudjelovanja bila su dob (stariji od 18 godina) i prebivalište, odnosno boravište u Republici Hrvatskoj. Uzorak je bio prigodan, te su ga ispunjavale one osobe koje su ga vidjele na društvenim mrežama, odnosno oni koji su u konkretnom trenutku bili dostupni.

Upitnik je kreiran kao niz pitanja i tvrdnji podijeljenih u tematske dijelove, a o čemu će biti riječi u idućim odlomcima. Uz socioekonomska i demografska obilježja, kroz anketu se ispitalo i političko opredjeljenje ispitanika, odabirom političke stranke za koju su ispitanici glasali na prethodnim izborima ili bi glasali da su parlamentarni izbori u narednih mjesec dana, pri čemu su odgovori bili unaprijed ponuđeni (sve parlamentarne političke stranke u Republici Hrvatskoj sredinom 2016. godine). Nacionalizam/nacionalni identitet istražen je pomoću šest afirmativnih tvrdnji

7 Pritom u ovom trenutku istraživanja mjerimo samo korelaciju, a ne nužno i kauzalitet.

koje govore o stavovima ispitanika o Republici Hrvatskoj (O'Rourke and Sinnott 2006).

Dimenzije stavova prema izbjeglicama i tražiteljima azila ispitane su nizom tvrdnji koje se odnose na izbjeglice, te se fokusiraju na opće stavove i na činjenicu da do integracije još nije došlo te da se ne mogu ispitati stavovi vezani uz provedbu procesa integracije. Varijabla „Stavovi“ podijeljena je na tri skupine tvrdnja unutar kojih su sudionici istraživanja navodili koliko se slažu s navedenim tvrdnjama od 1 – uopće se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem. Riječ je o modificiranom upitniku iz Bulat (1995), iz kojeg su preuzeta pitanja koja mjere ugroženost, a koja obuhvaćaju tvrdnje koje iskazuju u kojoj mjeri sudionici izbjeglice i tražitelje azila doživljavaju kao prijatnu i iskazuju li nelagodnost zbog njihove prisutnosti, te pitanja koja mjere jednaki tretman, koja se odnose na zajednički životni prostor izbjeglica i tražitelja azila te domicilnog stanovništva i mogućnosti uklapanja u svakodnevni život i istim mogućnostima za sve. Dodatno su postavljena pitanja koja mjere socijalnu distancu⁸, koja ispituju maksimalni stupanj bliskosti koji bi pojedinac želio imati s pripadnicima različitih skupina.⁹

Sudionicima istraživanja ostavljena je dodatna mogućnost komentiranja ili izražavanja stava vezana uz temu, a koje nije bilo obuhvaćeno prethodno navedenim pitanjima upitnika, ostavljanjem otvorenog pitanja. To su mnogi ispitanici i iskoristili, što nam je omogućilo da dobijemo dublja saznanja o njihovim stavovima izraženim kroz zatvorena pitanja.

Podaci su obrađeni u statističkom paketu SPSS (*Software package for statistic analysis*). Pri tome se koristila deskriptivna statistika i Pearsonov koeficijent korelacije.

4. REZULTATI

4.1. OPIS UZORKA

U istraživanju su sudjelovale 574 osobe (tablica 1). Sudionici su pripadnici oba spola (pri čemu je više žena (N=363), nego muškaraca (N=207)), dok je dio sudionika označio 'ostali' (N=4). Raspon dobi je od 18 do 74 godine, a najzastupljenija je dobna skupina 19–30 godina. Najveći udio sudionika istraživanja ima završen fakultet, visoku ili višu školu (62,8%), potom slijede osobe sa završenom srednjom školom (30,3%) i osobe s nezavršenom ili završenom osnovnom školom, kojih je 0,9%.

8 Bogardusova skala socijalne distance, prema Bulat (1995), modificirana sukladno potrebama ovog istraživanja.

9 Nije provedena faktorska analiza. U ovom trenutku predstavljamo rezultate koristeći deskriptivnu statistiku.

Tablica 1. Deskriptivni opis uzorka

Varijabla	Kategorija	N	%
Spol	<i>Žene</i>	363	63,2
	<i>Muškarci</i>	207	36,1
	<i>Ostalo</i>	4	0,7
Dob	<i>0-18</i>	5	0,9
	<i>19-30</i>	326	56,8
	<i>31-50</i>	208	36,2
	<i>51+</i>	35	6,1
Stupanj obrazovanja	<i>Nezavršena ili završena OŠ</i>	5	0,9
	<i>Završena srednja škola</i>	174	30,3
	<i>Završena visoka ili viša škola</i>	95	16,6
	<i>Završen fakultet</i>	265	46,2
	<i>Završen poslijediplomski studij</i>	35	6,1
Radni status	<i>Nezaposlen/a</i>	66	11,5
	<i>Zaposlen/a</i>	298	51,9
	<i>Student/ica</i>	170	29,6
	<i>Učenik/ca</i>	9	1,6
	<i>Ostalo (mirovina i sl)</i>	31	5,4
Veličina grada u kojem živite	<i>Veograd (+500,000 stan.)</i>	262	45,6
	<i>Veliki grad (100,000-500,000 stan.)</i>	65	11,3
	<i>Grad srednje veličine (20,000-100,000 stan.)</i>	146	25,4
	<i>Manji grad (do 10,000 stan.)</i>	57	9,9
	<i>Selo</i>	44	7,7
Mjesečni dohodak	<i>Do 3,999 kn</i>	285	49,7
	<i>4,000 - 6,999 kn</i>	175	30,5
	<i>Više od 7,000 kn</i>	114	19,9

Izvor: autori

Većina sudionika je zaposlena (51,9%), potom slijede studenti/ice (29,6%), te nezaposleni/e sa 11,5%. Učenika/ca je 1,6%, a kategoriju „ostalo“ označilo je 5,4%, pri čemu se to uglavnom odnosi na osobe u mirovini. Većina sudionika istraživanja stanuje u velegradu – 45,6%, potom u gradu srednje veličine (25,4%), u velikom gradu 11,3%, dok je 9,9% osoba iz manjega grada, a 7,7% sa sela. Kod visine primanja, 49,7% se izjasnilo kako im mjesečni prihodi iznose do 3999 kuna, 30,5% ima prihode između 4000 i 7000 kuna, dok 19,9% ima mjesečne prihode više od 7000 kuna.

Kod političkog opredjeljenja, vidljivo je (tablica 2) da je veći broj ispitanika skloniji lijevim i lijevo-liberalnim opcijama, što se očituje u njihovu glasanju za stranke koje se u analizama hrvatskoga stranačkog sustava svrstavaju na lijevu stranu ideološkoga spektra. Tu je prije svih riječ o SDP-u, HNS-u i Orahu, koje podržava 52,6% ispitanika. Ispitanici koji spadaju na desnu stranu ideološko-političkog spektra dominantno podržavaju HDZ, no njih je u ovom uzorku manje od prosjeka podrške HDZ-u u općoj populaciji (samo 7,5%).¹⁰

Tablica 2. Politička opredijeljenost ispitanika (kroz podršku političkoj stranci na izborima)

	N	%
Socijaldemokratska partija Hrvatske (SDP)	242	42,2%
Most nezavisnih lista (NL Most)	86	15%
Ostalo	64	11,1%
Živi zid	59	10,3%
Orah - održivi razvoj Hrvatske	46	8%
Hrvatska demokratska zajednica (HDZ)	43	7,5%
Hrvatska narodna stranka - liberalni demokrati (HNS)	12	2,1%
Bandić Milan 365 - stranka rada i solidarnosti	8	1,4%
Hrvatska stranka prava dr. Ante Starčević (HSP - AS)	4	0,7%
Narodna stranka - Reformisti	4	0,7%
Naprijed Hrvatska - Progresivni savez	3	0,5%
Hrvatska socijalno - liberalna stranka (HSLs)	2	0,3%
Istarski demokratski savez (IDS)	1	0,2%

Izvor: autori

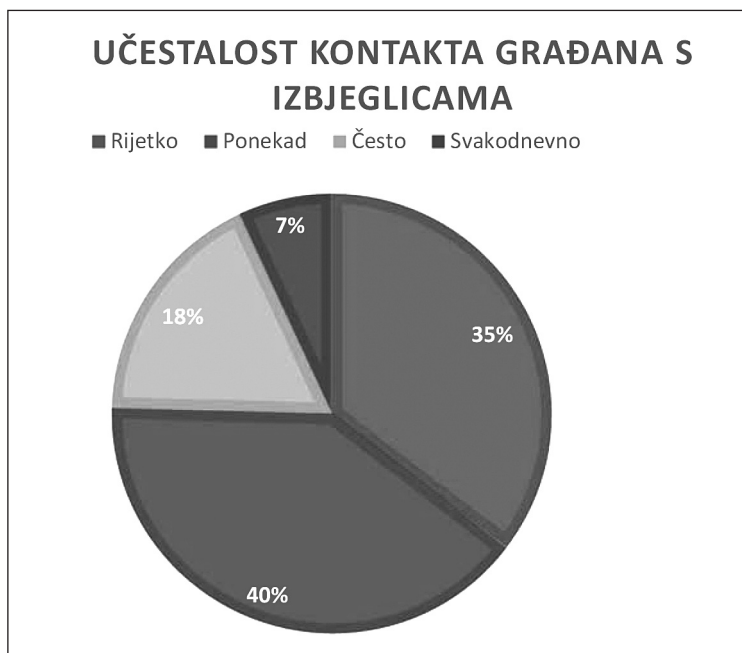
¹⁰ Nerazmjer u ideološkoj zastupljenosti unutar uzorka je lako objasniti prigodnim uzorkom, odnosno činjenicom da je anketa provedena putem društvenih mreža koje u manjoj mjeri koriste stariji, slabije obrazovani i ljudi sa sela, za koje su međunarodna politološka istraživanja utvrdila da su skloniji strankama desnice.

Unatoč tome, ovo istraživanje pokazuje, sukladno nekim ranijim istraživanjima (Župarić-Iljić i Gregurović 2013), da izbjeglice, odnosno tražitelje azila u mnogo manjoj mjeri kao prijatelju vide (a samim tim je spremnost da im pomognu veća) ispitanici koji se smještaju lijevo na ideološkoj ravni ljevica-desnica, od onih koji se nalaze na desnoj strani ideološkog spektra. Taj je argument u skladu i s istraživanjima iz zapadne Europe, koja ukazuju da je tolerantnost i prihvaćanje različitosti sastavni dio ideološkoga „paketa“ (umjerene) ljevice (Gaasholt and Togeby 1995).¹¹

4.2. PRIKAZ ISKAZANIH STAVOVA

Kontakt s izbjeglicama nikad nije ostvarilo 69,5% ispitanika, dok 30,5% jest, pri čemu je učestalost kontakta većinom bila rijetko ili ponekad (graf 1).

Graf 1. Učestalost kontakta ispitanika s izbjeglicama

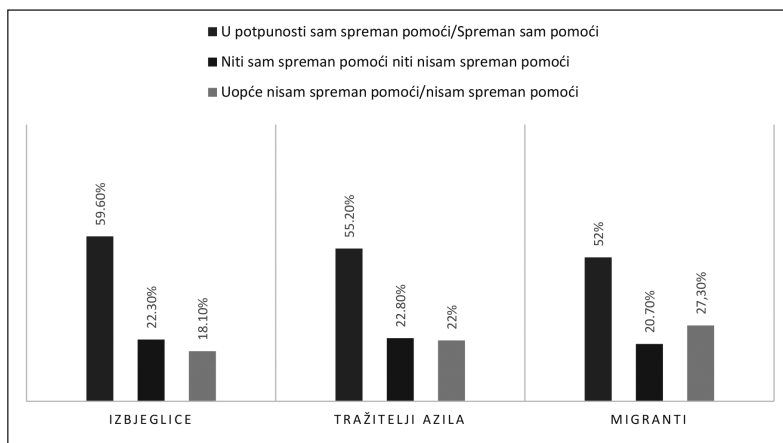
¹¹ S obzirom na to, rezultati ovog istraživanja nisu reprezentativni za populaciju Hrvatske, što će onemogućiti poopćavanje, ali će se iz njih moći iščitati određeni odgovori, o čemu više u nastavku rada.

U istraživanju su ispitivani i stavovi o nacionalnom identitetu/ponosu, pri čemu je fokus bio na stjecanju uvida u povezanost te varijable sa stavovima ispitanika o izbjeglicama. Iskazani stavovi govore da ispitanici:

- smatraju da Hrvatska nije ni bolja država (57,8%);
- smatraju da Hrvatska nije bolje mjesto za život od drugih država (73,7%);
- u usporedbi s drugim državama, ne bi radije bili građani Hrvatske (53,8%);
- smatraju da osoba ne mora dijeliti hrvatsku tradiciju i običaje, kako bi bila „istinski Hrvat“ (66,7%);
- ne slažu se da treba podupirati državu i onda kada je u krivu (87,8%);
- ne slažu se da treba štiti interese države unatoč sukobima (42,4%).

Ispitanici, upitani jesu li i u kojoj mjeri spremni pružiti pomoć izbjeglicama, migrantima i tražiteljima azila, u velikoj većini odgovaraju s 'u potpunosti sam spreman pomoći' ili 'spreman sam pomoći', pri čemu ipak postoje razlike – ovisno o kojem je tipu skupine koja traži pomoć konkretno riječ (graf 2).

Graf 2. Iskazana percepcija ispitanika o vlastitoj spremnosti da pomognu izbjeglicama, tražiteljima azila i migrantima

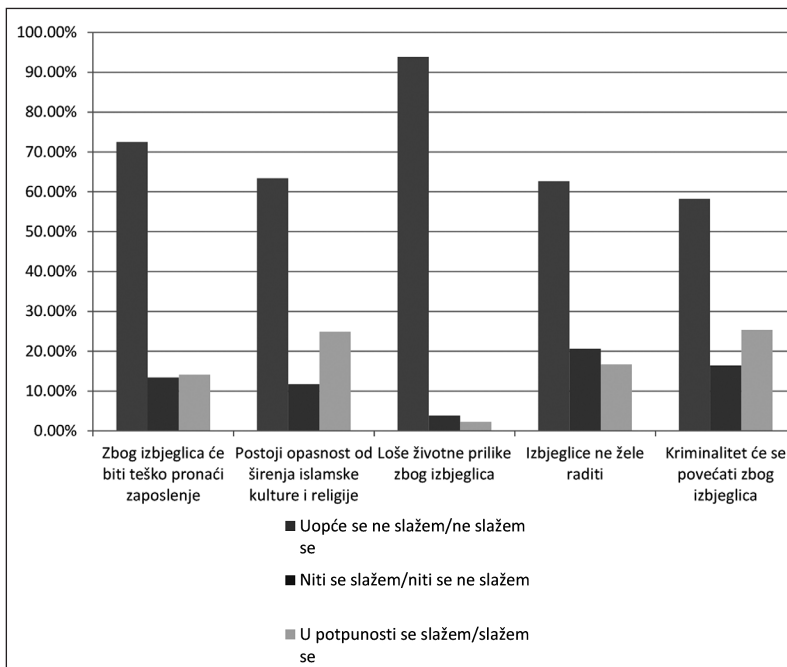

Ispitanici su u odgovorima (graf 3) iskazali nizak stupanj osjećaja ugroženosti, odnosno u većem dijelu se ne slažu s tvrdnjama (vidljivo u tablici 4) koje su označavale kako će izbjeglice na neki način ugroziti njihovo zaposlenje, trenutne životne prilike i ostalo. Oni se **uopće ne slažu/ne slažu**:

- da će biti vrlo teško pronaći zaposlenje zbog izbjeglica (72,5%);

- da postoji opasnost od širenja islamske kulture i religije u Hrvatskoj (63,4%);
- da su izbjeglice razlog teških životnih prilika (93,9%);
- da ne žele raditi kada im se to ponudi (62,7%);
- da će se povećati kriminalitet dolaskom izbjeglica (58,2%).

Graf 3. Iskazan osjećaj ugroženosti ispitanika

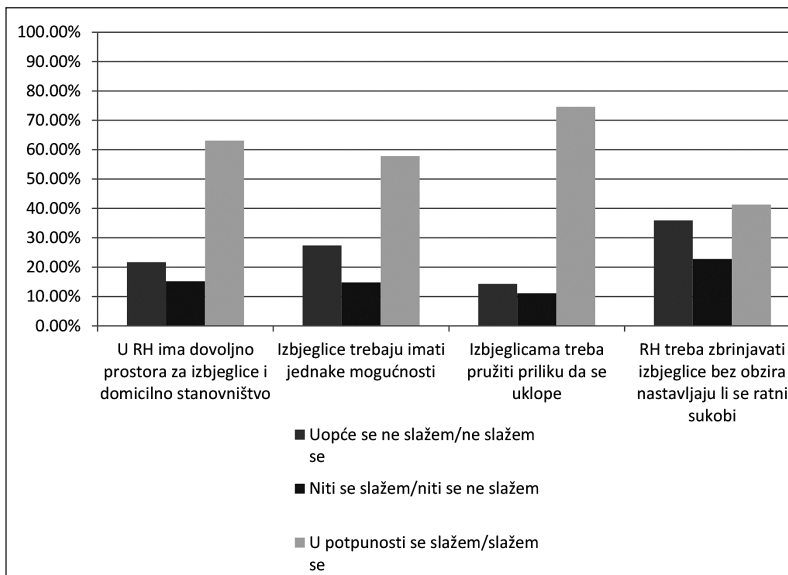
Ispitanici se u velikoj većini slažu kako bi izbjeglice trebale imati mogućnost jednakog tretmana i prilika kao i domicilno stanovništvo (vidljivo u grafu 4), te se u **potpunosti slažu/slažu se**:

- da u Hrvatskoj ima dovoljno životnog prostora za domicilno stanovništvo i izbjeglice (63,1%);
- da bi izbjeglice trebale imati jednake mogućnosti (57,8%);
- da izbjeglicama treba pružiti priliku da se uklope (74,6%).

Zanimljiv je rezultat kod tvrdnje „da Hrvatska treba zbrinjavati izbjeglice bez obzira nastavlja li se rat u njihovim domovinama“, kod koje je jednaki postotak odgovora 'u potpunosti se slažem' i 'uopće se ne slažem' – 24,4%, o čemu će detaljnije biti riječi u raspravi.

MATEJA MEDLOBI I DARIO ČEPO
STAVOVI KORISNIKA DRUŠTVENIH MREŽA O IZBJEGLICAMA I TRAŽITELJIMA AZILA:
POST FESTUM TZV. IZBJEGLIČKE KRIZE

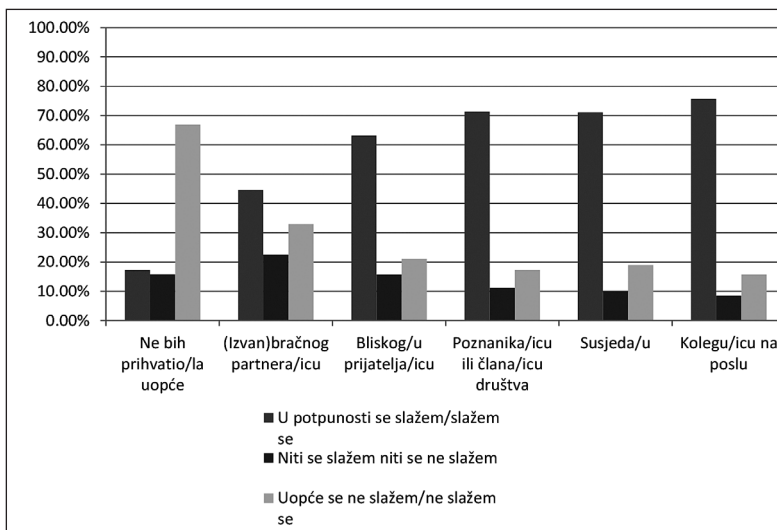
Graf 4. Stavovi ispitanika o mogućnostima i potrebi jednakog tretmana izbjeglica i domicilnog stanovništva

Ispitanici u većoj mjeri iskazuju nizak stupanj socijalne distance prema izbjeglicama (graf 5), pri čemu se u **potpunosti slažu/slažu se** da bi izbjeglice prihvatili kao:

- (izvan)bračnog partnera/icu (44,6%);
- prisnog/u prijatelja/icu (63,2%);
- poznanika/icu (71,4%);
- susjeda/u (71,1%);
- kolegu/icu na poslu (75,8%);
- ne bi ih uopće prihvatilo/la (17,3%).

Graf 5. Iskazana socijalna distanca prema izbjeglicama

Tablica 3 prikazuje dobivene korelacije između varijable nacionalnog ponosa/identiteta i stavova ispitanika o izbjeglicama, te zasebno varijabla ugroženosti i jednakog tretmana. Iz dobivenih rezultata vidljivo je kako postoji povezanost između stavova o izbjeglicama i nacionalnog ponosa/identiteta te da je korelacija negativnog smjera, odnosno što je izraženiji nacionalni ponos/identitet to su negativniji stavovi ispitanika prema izbjeglicama.

Tablica 3. Korelacija stavova ispitanika s varijablom nacionalni ponos/identitet

	Nacionalni ponos/identitet
Stavovi građana o izbjeglicama	-.276**
Ugroženost	.552**
Jednaki tretman	-.478**

* $p < .05$; ** $p < .01$

Utvrđena je korelacija negativnog smjera između nacionalnog ponosa/identiteta i jednakog tretmana, odnosno što je nacionalni ponos/identitet izraženiji to je manje izraženo slaganje ispitanika s potrebom za jednakim tretmanom izbjeglica i domicilnog stanovništva.

Također, utvrđena je i korelacija između nacionalnog ponosa/identiteta i ugroženosti, pri čemu je ista pozitivnog smjera. Odnosno, što je izraženiji nacionalni ponos/identitet to je više izražen osjećaj ugroženosti kod ispitanika.

Tablica 4. Prikaz dobivenih korelacija varijabla percepcije spremnosti ispitanika da pomognu izbjeglicama i prihvaćanja izbjeglica s varijablom nacionalni ponos/identitet

	Nacionalni ponos/ identitet
Spremnost građana da pomognu	-.410**
Prihvaćanje izbjeglica	-.395**

* $p < ,05$; ** $p < ,01$

Tablica 4 prikazuje dobivene korelacije između varijabla percepcije vlastite spremnosti ispitanika da pomognu i prihvaćanja izbjeglica, te nacionalnog ponosa/identiteta. Iz dobivenih rezultata vidljivo je kako postoji povezanost između percepcije vlastite spremnosti ispitanika da pomognu i nacionalnog ponosa/identiteta, pri čemu je korelacija negativnog smjera. Što je izraženiji nacionalni ponos/identitet to je manja percepcija spremnosti ispitanika da pomognu. Isto je i s varijablom prihvaćanja izbjeglica, gdje je dobivena korelacija također negativnog smjera, odnosno što je izraženiji nacionalni ponos/identitet to je manja spremnost prihvaćanja izbjeglica.

5. RASPRAVA

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati stavove korisnika društvenih mreža o izbjeglicama, a u kontekstu globalne izbjegličke krize koja je eskalirala 2015. godine. Dodatno, autori su istražili povezanost stavova s varijablom nacionalnog ponosa/identiteta, kao i spremnosti na pružanje pomoći. Prva hipoteza tvrdila je da što je nacionalni ponos/identitet manje izražen to će stavovi biti pozitivniji, dok je druga hipoteza tvrdila da što je izražena spremnost da pomognu veća to će stavovi biti pozitivniji. Rezultati istraživanja upućuju na to da su stavovi prema izbjeglicama generalno pozitivni, dok su obje hipoteze potvrđene utvrđenim korelacijama. Kod prve hipoteze pronađena je statistički značajna povezanost između izraženih stavova i nacionalnog ponosa/identiteta uz korelaciju negativnog smjera. To znači da što je nacionalni ponos/identitet manje izražen to su stavovi ispitanika prema izbjeglicama pozitivniji. Druga hipoteza također je potvrđena.

Uz to, utvrđene su zanimljive razlike između spremnosti građana da pomognu ovisno skupini koja traži pomoć – pruža li se pomoć izbjeglicama, tražiteljima azila ili migrantima. Taj podatak upućuje na relevantnost korištenja ispravnih termina u medijskom i javno-političkom prostoru Republike Hrvatske.

Izraženi stavovi ispitanika prema izbjeglicama, kao i stupanj spremnosti pružanja pomoći izbjeglicama, pozitivni su (na našem prigodnom uzorku). Ispitanici većinom iskazuju kako se ne osjećaju ugroženo zbog izbjeglica, vjeruju kako izbjeglice trebaju imati jednaki tretman kao domicilno stanovništvo, te iskazuju nizak stupanj socijalne distance. Pozitivni stavovi u skladu su i s istraživanjem Gregurović, Kuti i Župarić-Iljić (2016), koji su svojim istraživanjem stavova građana dviju hrvatskih županija prema stranim radnicima (engl. *migrant workers*) i tražiteljima azila također dobili pozitivne stavove, te ih interpretirali kao pomak od prethodnih istraživanja.

Svakako je važno istaknuti da je istraživanje provedeno netom nakon završetka izbjegličke krize u Hrvatskoj (odnosno, zatvaranja tzv. Balkanske rute), te da je moguće da su građani, pod utjecajem medijskog prenošenja krize i opetovanog izlaganja fotografijama i video zapisima izbjegličke djece, prizora humanitaraca na djelu, priča izbjeglica, te nasilja koje su pretrpjeli putem (primjerice priče o krijumčarima, izrazito teške situacije i uvjeta na grčko-makedonskoj granici i dr.), izražavali stavove koji su djelomično posljedica tih prizora. O tome govori i Bulat (1995) u svom radu, u kojem istražuje dimenzije stereotipova prema raseljenim osobama i izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine, te naglašava utjecaj masovnih medija i onoga što oni komuniciraju javnosti, a temeljem čega građani potom stvaraju određene slike o pojedinom pitanju. Bulat navodi Lipmannovu spoznaju o efektu uvjeravanja (engl. *persuasive effects*) masovnih medija, te njihove uloge sukreatora stereotipa kroz ono što prenose (Lipmann 1992). Činjenica da su mediji, kao i mnoge osobe u javnom i političkom¹² prostoru Hrvatske u početku, te za vrijeme većeg dijela izbjegličke krize bili usmjereni na senzibilizaciju javnosti i stvaranje pozitivnih slika, izraženi pozitivni stavovi građana djelomično potvrđuju takav utjecaj. Pritom se danas, na već poznat utjecaj masovnih medija, moraju dodati i značajni utjecaji društvenih mreža, što je posebno relevantno za naše istraživanje s obzirom na tip uzorka koji je korišten.

12 Videti, primjerice, ponašanje i komunikaciju tadašnjeg ministra unutarnjih poslova Ranka Ostojića (<http://www.vecernji.hr/hrvatska/my-name-is-ranko-pogledajte-kako-se-ministar-ostojic-obratio-izbjeglicama-1026019>), kao i način na koji su neki mediji prezentirali njegov rad tijekom izbjegličke krize (npr. <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/izbjeglice-u-hrvatskoj-ministar-ostojic-pokazao-veliko-srce-413067.html>).

Važno je napomenuti i kako su izraženi stavovi ispitanika također i pod utjecajem specifičnosti uzorka koji je sudjelovao u istraživanju. Naime, ispitanici su većim dijelom lijeve političke orijentacije, a oni generalno izražavaju pozitivnije stavove i veću razinu prihvaćanja izbjeglica od osoba koje su desne političke orijentacije. O tome govore i Župarić-Iljić i Gregurević (2013) kada ističu da studenti lijeve političke orijentacije izražavaju pozitivnije stavove prema tražiteljima azila. Dodatno, i Gregurević, Kuti i Župarić-Iljić (2016) govore kako osobe koje se ideološki nalaze na desnoj strani političkog spektra izražavaju negativnije stavove i prema stranim radnicima i tražiteljima azila, te ih percipiraju kao veću prijetnju. Isti autori dobivaju i rezultate koji upućuju da su osobe mlađe dobi tolerantnije prema obje skupine, a to je u skladu i s nizom drugih istraživanja (Chandler and Tsai, 2001), pa treba pretpostaviti da i u našem istraživanju, s obzirom na uzorak, godine sudionika potencijalno utječu na izražavanje pozitivnih stavova.

Također, početna je pretpostavka bila da će stavovi uvelike ovisiti o socio-ekonomskoj situaciji ispitanika, te će oni, zbog generalno loše ekonomske situacije u Hrvatskoj, izražavati negativnije stavove. Međutim, pretpostavka se pokazala netočnom. Slijedom navedenog, važno je istaknuti kako se svaka problematizacija stavova prema izbjeglicama mora sagledati u trenutnom društvenom kontekstu unutar kojeg se ti stavovi formiraju, a prethodno je navedeno kako je činjenica da je istraživanje provedeno netom nakon izbjegličke krize svakako utjecala na formiranje stavova građana. Važan aspekt kod sagledavanja utjecaja jest ranije spomenuto pitanje ugroženosti građana na određenoj razini, pri čemu se može razdvojiti kulturološka i ekonomska prijetnja. Njih možemo povezati s konceptualizacijom Pereira, Vala i Costa-Lopes (2009), koji govore o negativnim stavovima kao percipiranim prijetnjama i to na dvije razine – simboličkoj i realističnoj prijetnji, odnosno prijetnji prema kulturnom identitetu i ekonomskoj stabilnosti zemlje. Hainmuller i Hopkins (2014) govore o znanstvenoj problematizaciji pitanja koja ispituju stavove prema migracijama, te navode kako su istraživači (i javnost) skloni postavljati hipoteze u smjeru ovisnosti stavova o socioekonomskom statusu pojedinaca, no za to postoji relativno malo potvrda. Oni, suprotno tome, ističu kako će stavovi prema izbjeglicama/migracijama češće biti formulirani pod utjecajem simboličke brige za naciju, odnosno državu kao cjelinu. Uzmemo li takve nalaze u obzir, te ih povežemo s činjenicom da je Hrvatska u izbjegličkoj krizi (2015. i 2016) bila isključivo tranzitna zemlja, te da nije došlo do ugrožavanja te simboličke pretpostavke ili do incidenata koji bi ostavili negativan utjecaj na građane, možemo zaključiti kako je razumljivo da građani Hrvatske nisu razvili negativne stavove prema izbjeglicama.

Slijedeći prethodno spomenute tvrdnje o povezanosti stavova i osjećaja ugroženosti, te utjecaja na izražene stavove ispitanika, dodatno će

se prokomentirati rezultati dobiveni gledajući varijablu ugroženosti. Ona predstavlja osjećaj nelagodnosti zbog masovnog prisustva izbjeglica, te percepciju tereta zajednici i prijatnju životnim interesima građana (Bulat 1995), odnosno osjećaj da su građani na neki način ugroženi dolaskom (prolaskom) izbjeglica. Kao što je vidljivo u grafu 3, većina ispitanika se *ne slaže* s time da će zbog izbjeglica biti teško pronaći zaposlenje, da postoji opasnost od širenja islamske vjere i kulture, da su izbjeglice krive za loše životne prilike i da ne žele raditi, te da će se njihovim dolaskom povećati kriminalitet. Iz navedenih rezultata zaključujemo kako je osjećaj ugroženosti nizak, odnosno ispitanici ne percipiraju izbjeglice kao prijatnju te se ne slažu s time da će ih dolazak izbjeglica ugroziti, što je u suprotnosti s nekim ranijim istraživanjima koja ukazuju na to da porastom broja stranaca u državi koji traže azil, odnosno koje se prikazuje (ekonomskim) migrantima, često raste i osjećaj ugroženosti, odnosno na takve se pojedince gleda kao na prijatnju (Pozniak i Petrović 2014).

Međutim, iz navedenih tvrdnji trebamo razlučiti ekonomski i kulturološki efekt, pri čemu je u istraživanjima češće fokus na ekonomskoj ugroženosti zbog dolaska izbjeglica. Prema podacima ovog istraživanja, ispitanici ne smatraju da su ekonomski ugroženi. To se može djelomično objasniti specifičnim uzorkom, odnosno činjenicom da su u istraživanju sudjelovali ispitanici dominantno lijeve političke orijentacije, visokoobrazovani i mladi ljudi (studenti) koji još nisu izašli na tržište rada, te je moguće da iz tog razloga ne iskazuju ugroženost oko ekonomske komponente i konkurencije na tržištu rada. Ovakvi rezultati su u suprotnosti s rezultatima dosadašnjih istraživanja, recimo Semyonov, Raijman i Gorodzeisky (2006) koji svojim istraživanjem dokazuju kako pojedinci koji su socijalno i ekonomski ugroženi više iskazuju diskriminatorne i isključujuće stavove prema strancima. Povezujući to s našim istraživanjem, a imajući na umu kako je većina sudionika iskazala kako su im mjesečna primanja do 3,999 kn (49,7%), pretpostavilo se kako će stavovi biti negativniji, a posebice u dijelu koji se bavi ekonomskom prijatnjom. Dodatno, Franc, Šakić i Kaliterna-Lipovčan (2010) također naglašavaju kako je ekonomska prijatnja najvažnija odrednica u formiranju stava prema migracijama. I istraživanje Čačić-Kumpes, Gregurović i Kumpes (2012), u kojem su se (između ostalog) ispitivali stavovi hrvatskih građana prema stranim radnicima, pokazuje kako su hrvatski građani iskazivali visoku razinu otpora prema ulasku imigranata u hrvatsko društvo, pri čemu građani strane radnike u velikoj mjeri percipiraju, između ostalog, upravo kao socioekonomsku prijatnju.

Uzimajući u obzir sve navedeno, očekivano bi bilo da su ispitanici iskazali negativne stavove, no oni iskazuju kako u većinskom broju ne smatraju da im je ekonomska pozicija ugrožena zbog izbjeglica. Vraćajući

jući se ponovno na okolnosti i kontekst u kojem se provodi istraživanje i u kojem su se formirali stavovi, moguće je objašnjenje kako zbog već izuzetno loše situacije na tržištu rada manjka konkurentnosti, mogućnosti da se domicilno stanovništvo u Hrvatskoj i izbjeglice neće natjecati za ista radna mjesta (naime, valja spomenuti i veliki egzodus radne snage izvan Hrvatske upravo zbog nedostatka adekvatnih radnih mjesta i prilika), te činjenice kako se u Hrvatskoj izdaje malo radnih dozvola za strance (o čemu pišu Gregurević, Kuti i Župarić-Iljić 2016) moguća objašnjenja (uz prirodu našeg prigodnog uzorka) pozitivnijeg stava ispitanika, odnosno izostanka osjećaja ekonomske ugroze. Sve te okolnosti relevantne su za shvaćanje konteksta i prihvaćanja činjenice da ispitanici nisu ugroženi prisustvom izbjeglica i ne vide ih kao prijjetnju.

Potencijalni odgovor na pitanje zašto unatoč ekonomskoj krizi ispitanici na izbjeglice ne gledaju kao na prijjetnju možda leži u činjenici da je broj ljudi koji su u Hrvatskoj do sada tražili azil (pa samim time počeli ostvariti prava koja bi potencijalno smanjivala resurse domicilnom stanovništvu) bio razmjerno malen, te da velika većina izbjeglica ili migranata koji se u Hrvatskoj nalaze u biti spada u skupinu tzv. nevoljkih (engl. *reluctant*) tražitelja azila (Valenta, Župarić-Iljić i Vidović 2015), koji zbog nemogućnosti da odu u neku drugu državu traže azil u Hrvatskoj. Također je potrebno naglasiti činjenicu da ispitanici procjenjuju ove tvrdnje iz pozicije stanovnika tranzitne zemlje, odnosno činjenicu da Hrvatska nije bila suočena s velikim brojem osoba koje ostaju u našem društvu, te da građani i javnost vjerojatno ne percipiraju integraciju kao višerazinski proces i sve ono što dolazi s njom – osiguranje prava, obrazovanja, zaposlenja, sudjelovanja u društvenom životu i slično. Postavlja se pitanje kako i na koji način bi ovi stavovi bili izrečeni, odnosno promijenjeni protekom vremena i pod utjecajem pune integracije izbjeglica. Također, a o ovom dijelu će biti riječi u zaključku i implikacijama za daljnja istraživanja, nameće se i dvostranost ove situacije jer – ukoliko građani sada ne percipiraju ekonomsku prijjetnju, jer izbjeglice uistinu to nisu s obzirom na ionako vrlo lošu ekonomsku situaciju u državi i nedostatak radnih mjesta oko kojih bi mogli biti u konfliktu, na koji način će se osobama koje će biti relocirane u Hrvatsku dogovorom država članica Europske unije osigurati mogućnost zapošljavanja i uključenja u tržište rada, te kako će na to tada reagirati građani Hrvatske koji tu istu mogućnost možda neće imati?¹³

Sljedeći skup čestica bio je povezan s mjerenjem stavova o jednakom tretmanu koji obuhvaća tvrdnje o zajedničkom životnom prostoru izbjeglica i domicilnog stanovništva, istim mogućnostima i pravima te ukla-

13 Važno je, stoga, sustavno i detaljno pristupiti procesu socijalne integracije, pri čemu se daje uvid u relevantnost stavova građana države u koju izbjeglice dolaze za uspješnost te integracije.

panju u život i zbrinjavanju izbjeglica (Bulat 1995). Rezultati upućuju kako ispitanici smatraju da izbjeglicama treba pružiti priliku da se uklope (74,6%), da ima dovoljno životnog prostora za obje skupine (63,1%), te da bi trebali imati jednake mogućnosti kao domicilno stanovništvo (57,8%). Vidimo kako je postotak izraženog slaganja manji kod zadnje tvrdnje o jednakim mogućnostima (57,8%, dok je neslaganje također nešto više nego kod drugih tvrdnji – 27,4%). Činjenica je da ispitanici u nešto manjem postotku izražavaju slaganje s time da izbjeglice trebaju imati jednaka prava i mogućnosti kao i domicilno stanovništvo. To je vidljivo i iz komentara ispitanika, gdje je nekoliko puta izraženo nezadovoljstvo zbog pružanja jednakih prava iz sustava socijalne skrbi, te naglašavana potreba da domicilno stanovništvo ima prednost u korištenju javnih resursa.

Takvo stajalište može se djelomično objasniti pomoću tzv. *ethnic competition theory* (Scheepers i sur. 2002), odnosno teorijom etničkog natjecanja, koja objašnjava kako u situaciji manjka raznih resursa, te svojevrsnog natjecanja društvenih grupa za njih na individualnoj i kontekstualnoj razini, može doći do etničkog isključivanja (engl. *ethnic exclusionism*), o čemu govore i Gregurović, Kuti i Župarić-Iljić (2016). Uzimajući to u obzir, te povezujući s našim rezultatima, iako je ova teorija najčešće usmjerena na ekonomske resurse i natjecanje u ekonomskim područjima, moguće je da ispitanici pod utjecajem već nepovoljne situacije u Hrvatskoj (na tržištu rada, redukcije socijalnih i drugih prava, smanjenje raznih davanja) razvijaju određene predrasude prema izbjeglicama kao skupini koja dolazi u hrvatsko društvo, te ostvaruje određena prava i stoga zaključuju kako bi ipak primat trebalo imati domicilno stanovništvo (što su i istaknuli u istraživanju).

Generalno gledajući, naši rezultati su u suprotnosti s istraživanjem Bulata (1995), gdje su dobiveni rezultati upućivali na to da se s navedenim tvrdnjama jednakog tretmana ne slaže čak 52% do 71% ispitanih sudionika. Uzimajući u obzir kako je njegovo istraživanje provedeno netom nakon rata, kao i određene specifičnosti uzorka, ipak možemo vidjeti kako se stavovi građana mijenjaju kroz vrijeme, te se pokazuju pozitivnijima, a društvo otvorenijim i tolerantnijim. Također, potrebno je naglasiti kako smo ovaj skup čestica u našem istraživanju modificirali, te nisu ispitivane i tvrdnje o integraciji izbjeglica, već samo o jednakom tretmanu, što je potencijalno moglo utjecati na to da rezultati našeg istraživanja budu pozitivniji.

Dodatno, kod tvrdnje o potrebi za zbrinjavanjem izbjeglica neovisno o tome odvijaju li se ratni sukobi u zemlji iz koje dolaze, ispitanici su dali oprečna mišljenja, odnosno jednak je postotak odgovora 'u potpunosti se slažem' i 'uopće se ne slažem' – 24,4%. Ovakvi rezultati upućuju na to da se ispitanici ne slažu oko toga je li relevantno jesu li osobe došle u Hrvatsku

(ili Europu) pod izravnom prijetnjom rata i životne opasnosti ili su razlozi drugi (ekonomske migracije i sl).¹⁴ Mišljenja su oprečna, te bi ovaj aspekt stavova građana trebalo dublje istražiti.

Na kraju je mjerena socijalna distanca, za koju je korištena modificirana Bogardusova skala koja mjeri maksimum stupnja bliskosti koji bi pojedinac htio imati s određenom društvenom skupinom. Sastoji se od šest glavnih stupnjeva poredanih od najveće bliskosti (bračnog partnera) pa do zabrane boravka u zemlji (Bulat 1995). S obzirom na specifičnost našeg istraživanja, te činjenicu da se isto provodilo prije započetog procesa integracije (pa se stoga boravak u zemlji ne može na taj način izraziti), skala je modificirana i obuhvatila je šest stupnjeva koji prikazuju društveno relevantne odnose – brak, prijateljstvo, isto društvo/poznanstvo, susjedi, kolege na poslu, te odsustvo prihvaćanja (graf 5).

Iz dobivenih rezultata vidljivo je kako je stupanj prihvaćanja za svaki stupanj relativno visok (između 44,6% i 75,8%), dok je 66,9% ispitanika izjavilo kako se ne slaže s time da izbjeglice ne bi uopće prihvatili. Iz grafa 5 jasno je vidljivo kako se stupnjevi spremnosti ulaska u određene kategorije odnosa smanjuju kako se bliskost u tim odnosima povećava. Odnosno, najmanje osoba bi stupilo u (izvan)bračne odnose, dok bi najviše stupilo u poslovne odnose, odnosno imalo izbjeglicu kao kolegu na poslu. Ti se rezultati podudaraju s onima u Bulat (1995). Indikativno je kako ispitanici, iako iskazuju visok stupanj tolerancije i prihvaćanja raznih kategorija odnosa, ipak iskazuju kako su skloniji prihvaćati one odnose s izbjeglicama u kojima su veze slabije. Kod Bulata (1995) se ovaj stupanj socijalne distance uvelike razlikuje ovisno o kategoriji izbjeglica (Muslimani izbjeglice, hrvatske izbjeglice i raseljene osobe), što je svakako zanimljivo i za daljnje istraživanje u Hrvatskoj, te bi to pitanje valjalo sagledati s obzirom na percepciju druge strane kao izbjeglica, tražitelja azila ili migranata.

Nastavno na skalu socijalne distance i prethodno spomenutu implikaciju za daljnja istraživanja, u ovom istraživanju autori su se bavili i percepcijom spremnosti ispitanika da pruže pomoć. Istražilo se koliko su građani spremni pružiti pomoć izbjeglicama, pri čemu su se zasebno odvojile tri kategorije osoba – *izbjeglice*, *tražitelji azila* i *migranti* – te je promatrano hoće li sam naziv, odnosno kategorizacija, utjecati na postotak u kojem su građani percipirali vlastitu spremnost pružiti pomoć. Iz rezultata je vidljivo kako ispitanici percipiraju da su u većini spremni pomoći svim navedenim kategorijama, neovisno o nazivu. Međutim, gledajući iskazane postotke vidljivo je kako se spremnost na pružanje pomoći ipak smanjuje ovisno o terminu koji se koristi. Tako će 59,6% ispitanika pomoći izbjeglicama, 55,2% tražiteljima azila i 52% migrantima. Također, kad se pogle-

14 Ove rezultate možemo povezati i s varijablom percepcije vlastite spremnosti na pomoć, a ovisno o kategorizaciji skupine.

daju podaci koji iskazuju osobe koje nisu spremne pomoći – kod izbjeglica je taj postotak 18,1%, dok je kod migranata 27,3%.

Ti se rezultati podudaraju s rezultatima ankete javnog mnijenja u Australiji, koji upućuju na to da je izrazito važan način na koji se medijski prenosi priča, odnosno kako se kategoriziraju osobe koje dolaze u Australiju. Tako je 10% sudionika sklono prihvatiti sve tražitelje azila koji dolaze na obalu Australije, a 38% sudionika istraživanja bi dolazak odobrilo ovisno o okolnostima pod kojima dolaze (Shanahan 2002). Vrlo je važno stoga na koji način se osobe koje dolaze predstavljaju široj javnosti, te je potrebno koristiti ispravne termine – izbjeglice i izbjeglička kriza.¹⁵

U Hrvatskoj je za vrijeme tzv. izbjegličke krize bila nešto pozitivnija situacija, s obzirom na to da je na vlasti bila vlada lijevoga centra, te se u diskursu njezinih članova koristio termin „izbjeglica“¹⁶, a cijela situacija objašnjavala se kao „izbjeglička kriza“ i slično, što je moglo pridonijeti pozitivnoj slici u javnosti. Važnost simboličkoga korištenja jezika u ovom pitanju vidljiva je i iz načina na koji je o krizi govorila predsjednica Kolinda Grabar Kitarović, koja je u mnogo većoj mjeri koristila termin „migranti“¹⁷, te cijelu situaciju opisivala kao „migrantsku krizu“, promatrajući je manje kroz humanitarnu, a mnogo više kroz sigurnosnu prizmu (Šelo Šabić i Borić 2016) ugroženosti države (nesigurne granice) i naroda (bolesti i kriminal). S obzirom na to da je Kolinda Grabar Kitarović izabrana kao kandidatkinja desnoga HDZ-a (kojim je, u vrijeme tzv. izbjegličke krize, uvelike dominiralo radikalno desno krilo), razlikovanje u načinu označivanja ljudi koji pristižu u Hrvatsku – izbjeglice ili migranti – postalo je relevantno, te ga je bilo zanimljivo ispitati.

U javnom prostoru se s promjenom vlasti nakon izbora krajem 2015. godine dogodila i promjena diskursa, te su se u medijskom prostoru počeli koristiti termini „migranti“, „ekonomske migracije“, „žica“ i ostali koji u javnosti stvaraju negativnu sliku, te se očekuje kako će ostaviti i negativan trag na javnu percepciju izbjeglica koji dolaze. Jednako tako, akteri s desne strane političkog spektra bili su skloni koristiti izraze poput „čuvanje nacionalne sigurnosti“, „zaštita teritorija i granica“, koji pitanje izbjegličke krize smještaju u sigurnosni, a ne humanitarni okvir, čime se ono automatski sekuritizira i stavlja u ruke represivnog aparata, a iz potencijalnih se

15 Iako će neki aktivisti u ovom području istaknuti kako ista nije izbjeglička kriza već kriza ljudskih prava, kriza Europe i slično, u ovom trenutku ta rasprava izlazi izvan okvira ovog rada. Mi ovdje ističemo da se slažemo s tim stavovima te stoga koristimo pojam „tzv. izbjeglička kriza“.

16 Videti, primjerice, <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/milanovic-objerucke-prihvaca-izbjeglice-to-su-ljudi-a-ne-vrece-kupusa...-pa-necemo-ih-valjda-docekati-pendrecima/292690/>

17 Videti, primjerice, <http://croatia-presse.de/kolinda-grabar-kitarovic-80-posto-migranata-koji-prolaze-kroz-hrvatsku-su-ekonomski-migranti/>.

rješenja isključuju relevantne organizacije civilnog društva. O tome govore i Klocker i Dunn (2003), te zaključuju kako zbog neinformiranosti i nepoznavanja teme azila i migracija, te tendencioznih informacija koje serviraju neki mediji ili političari, građani vrlo lako mogu stvoriti negativan stav ili predrasudu. Takva konstrukcija stava dugoročno je zabrinjavajuća, jer je nerijetko stav onaj koji definira ponašanje pojedinca, te može dovesti do negativne reakcije i ponašanja građana prema izbjeglicama, što ugrožava dugoročnost i uspješnost procesa integracije. Na primjeru Hrvatske pokazalo se da su mediji (barem do terorističkog napada u Parizu u studenom 2015, no u određenoj mjeri i nakon toga) bili spremniji ljude koji su dolazili u Hrvatskoj prikazivati kroz izbjegličko-humanitarnu, a ne migrantsko-sigurnosnu prizmu (Šelo Šabić i Borić 2016). Među političkim je akterima situacija bila mnogo polariziranija.

Pitanje odnosa različitih političkih aktera prema pitanju dolaska/prolaska izbjeglica relevantno je i za naše daljnje razumijevanje utjecaja ideološko-političke orijentacije ispitanika, posebice s obzirom na varijablu nacionalnog ponosa/identiteta. Rezultati istraživanja pokazali su kako postoji korelacija između varijable nacionalnog ponosa/identiteta i stavova ispitanika o izbjeglicama, te zasebno varijabla ugroženosti i jednakog tretmana, pri čemu su te korelacije negativnog smjera. Rezultati ukazuju na to da, što je izraženiji nacionalni ponos/identitet to su negativniji stavovi ispitanika prema izbjeglicama, slaganje sa potrebom za jednakim tretmanom izbjeglica i domicilnog stanovništva je manje te je više izražen osjećaj ugroženosti. Činjenica da postoji povezanost između izraženog nacionalnog identiteta i negativnih stavova prema izbjeglicama u skladu je s nekim od dosadašnjih istraživanja. Primjerice, Schildkraut (2005) govori o mogućim vrstama nacionalnog identiteta u SAD-u te o njihovoj povezanosti sa stavovima prema migracijama. Pritom utvrđuje kako je nacionalni identitet povezan sa stavovima prema migracijama, te kako je etno-kulturološko orijentirani nacionalni identitet (da identitet čini to što si rođen u SAD-u, to što živiš tamo i da si kršćanin) povezan s negativnim pogledom na migracije, odnosno da osobe koje na taj način gledaju nacionalni identitet podržavaju restrikcije prema migrantima. Međutim, ono što je zanimljivo jest da i osobe koje nacionalni identitet gledaju kroz prizmu asimilacijskih koncepata također pokazuju sklonost restrikcijama i sličnim pogledima na migrante (Hainmuller and Hopkins 2014). Vidljivo je, dakle, da je bez obzira na polazište i definiciju nacionalnog identiteta kroz konkretne aspekte isti povezan s negativnim stavovima prema migrantima.

U Hrvatskoj je slična situacija. Rezultati su pokazali kako postoji povezanost između negativnih stavova i izraženog nacionalnog ponosa/identiteta. Osobe koje iskazuju snažnije slaganje s tvrdnjama da je Hrvatska bolja

zemlja od drugih, da je treba poduprijeti i kada je u krivu te slično, imaju negativnije stavove prema izbjeglicama. Ovo je važno sagledati s pozicije političke orijentacije, s obzirom na to da mnoštvo istraživanja govori u prilog tome kako osobe koje pripadaju desnoj strani političkog spektra imaju izraženiji nacionalni ponos/identitet, odnosno iskazuju snažniju potporu nacionalizmu. Tako Ignazi i Ysmal (1992) zaključuju kako desni politički akteri podržavaju autoritarne vlade i (agresivni) nacionalizam, iz kojih potom proizlaze stavovi kako su migranti odgovorni za razne ekonomske i socijalne probleme.

Činjenicu kako nacionalni ponos/identitet utječe na negativne stavove prema migracijskim pitanjima, navode i Hainmuller i Hopkins (2014), proširujući istraživanje de Figueireda i Elkinsa (2003), koji kao najvažnije naglašavaju razlikovanje između nacionalizma i patriotizma, što možemo dovesti u vezi s izražavanjem nacionalnog ponosa. Naime, osobe s izraženijim nacionalističkim osjećanjima izražavaju veći stupanj ksenofobije, dok oni koji iskazuju osjećaje patriotizma u svojim stavovima nisu izrazito ksenofobni. Ovdje bismo djelomično mogli objasniti naše rezultate budući da su stavovi ispitanika pozitivni, te u dijelu o stavovima prema Hrvatskoj ne navode slijepe afirmativne stavove, odnosno ne iskazuju vjerovanje kako državu treba poduprijeti kada radi nešto pogrešno. To bismo potencijalno mogli protumačiti činjenicom da su ispitanici svoje stavove formirali u većoj mjeri pod utjecajem patriotizma, a ne nacionalizma. Iz toga proizlazi kako ispitanici nisu skloni pretjeranom nacionalizmu, te stoga ne iskazuju ksenofobne ili diskriminatorne stavove, odnosno iskazuju pozitivne stavove. Ipak, treba voditi računa da je riječ o prigodnom uzorku, da je istraživanje provedeno pomoću online ankete, a da su je ispunjavali ispitanici putem društvenih mreža. Naš uzorak nije ni slučajna, niti reprezentativan. On ima značajno više ispitanika koji iskazuju lijevu ideološku orijentaciju, te je razina nacionalizma time, moguće, značajno smanjena, čime u mnogo većoj mjeri dolaze netipični stavovi (poput spremnosti na kritiku vlastite države). Bez obzira na to, tendencije koje istraživanje pokazuje važne su i daju nam smjer za daljnje razumijevanje kompleksne situacije u hrvatskom društvu s obzirom na pitanje prihvaćenosti izbjeglica, odnosno migranata.

Također, rezultati provedenog istraživanja upućuju i na korelaciju između varijabla spremnosti ispitanika da pomognu i prihvaćanja izbjeglica, te nacionalnog ponosa/identiteta. Činjenica da prihvaćanje izbjeglica, odnosno socijalna distanca ulazi u koncept stavova kao cjeline, očekivano je da će rezultati pokazati kako osobe s izraženijim nacionalnim ponosom, u manjoj mjeri prihvaćaju izbjeglice. Dodatno, ispitanici koji imaju izraženiji nacionalni ponos/identitet, te zastupaju stavove koji idu tome u prilog (primjerice, iz upitnika – ne slažu se s tvrdnjom kako osoba

ne mora dijeliti tradiciju i običaje s onima koji postoje u Hrvatskoj kako bi bila „istinski Hrvat“), iskazuju manju percepciju vlastite spremnosti pomoći izbjeglicama. Ovo je također jednostavno objasniti ranije istaknutom korelacijom s političkom orijentacijom i nacionalizmom. Osobe koje su desne političko-ideološke orijentacije, koje percipiraju izbjeglice kao prijetnju, zatvorenije su i iskazuju diskriminatorne stavove, imat će nižu percepciju vlastite spremnosti da pruže pomoć.

Relevantnost iskazanih stavova i korelacija leži u dugoročnom utjecaju koje će isti imati na uspješnost integracije. Pretpostavka je kako će osobe koje su sada spremne pomoći biti spremne na isto i u situaciji kada će se izbjeglice procesom integracije uključivati u hrvatsko društvo, te da će iste varijable koje sada djeluju negativno na tu spremnost djelovati i kasnije. Iz tog razloga ih je važno uzeti u obzir prilikom planiranja daljnjih istraživanja, te senzibilizacije javnosti za ova pitanja. Činjenica da su osobe koje iskazuju pozitivnije stavove i, prema vlastitoj percepciji, spremnije su pomoći, a takav otvoren i inkluzivan pristup svakako će djelovati pozitivno i na integrativne procese.

6. ZAKLJUČAK

Jasno je, ne samo iz aktivnosti političkih i društvenih elita, nego i iz stavova građana i građanki, da je izbjeglička kriza, koja je nekoliko mjeseci tijekom 2015. i 2016. godine došla do Hrvatske, ostavila značajne posljedice na buduću odnos prema strancima. Ostavljajući po strani političke promjene do kojih je djelomično došlo pod utjecajem krize, važno je istaknuti promjene (ili konstante) u stavovima i osjećajima građana i građanki po tom pitanju. Istraživanje napravljeno u svibnju i lipnju 2016, na temelju kojega je nastao ovaj rad, daje nam upravo tu mogućnost. Iz njega se, kao što je već pojašnjeno u ranijim dijelovima rada, daju iščitati zanimljivi trendovi i važni zaključci, uključujući i činjenicu da je istraživanje potvrdilo obje početne hipoteze.

Prva hipoteza s kojom je istraživanje započeto odnosila se na negativnu korelaciju između osjećaja nacionalnog ponosa i percepcije vlastite spremnosti na pomoć izbjeglicama. Rezultati su nedvojbeno pokazali da ta korelacija postoji, odnosno da su ispitanici snažnije razvijenog osjećaja nacionalnog identiteta/ponosa bili manje spremni pomoći izbjeglicama, prema vlastitoj percepciji spremnosti. Slično tome, potvrđena je i druga hipoteza o negativnoj korelaciji između pozitivnih stavova prema izbjeglicama i spremnosti da im se pomogne. Što su ispitanici imali pozitivnije stavove to je i njihova percepcija vlastite spremnosti na pružanje pomoći izbjeglicama rasla.

Usporedno s tim, istraživanje je pružilo uvide u još nekoliko važnih i zanimljivih saznanja. Najvažniji od njih se čini spremnost građana

na percepciju spremnosti pružanja pomoći s obzirom na opis tražitelja pomoći. Ako pomoć traže izbjeglice ispitanici su percipirali kako bi bili spremniji pomoći, nego u slučajevima u kojima bi pomoć trebao tražitelj azila. Najmanje bi ispitanici bili spremni pomoći migrantima. Budući da znamo da je u javnosti pojam „migrant“ često oprečan i nerazumljiv, a uvelike ga određuje rasna, etnička (Anderson and Blinder 2015) i druga karakteristika pojedinca kojemu se pripisuje, važno je na koji način u javnosti i medijima govorimo o osobama koje dolaze u Hrvatsku u potrazi za boljim životom. Ključna implikacija koja se iz ovog podatka može izvući relevantna je za daljnju raspravu o izbjegličko-migrantskom pitanju, odnosno oslikava na koji način javni diskurs može utjecati na odnos hrvatskih građana prema pridošlim strancima.

Ključno ograničenje ovog istraživanja svakako je uzorak ispitanika na kojem je provedeno. S obzirom na to da je bila riječ o prigodnom uzorku, te da se anketa provodila online, putem društvenih mreža (Facebook, Twitter), uzorak ne oslikava vjerno hrvatsku populaciju. Kao što je vidljivo iz tablice 1, u uzorku su nadpredstavljani visokoobrazovani, žene, ljudi iz gradova i glasači ljevice, što uvelike utječe na konačne zaključke, koji se onda ne mogu sasvim poopćiti. Unatoč tome, na neka pitanja prigodni uzorak može dati prihvatljive odgovore, uključujući i naše dvije hipoteze. Ipak, iako se dobiveni rezultati ne mogu generalizirati na populaciji Hrvatske, oni nude važne informacije i saznanja, koji mogu poslužiti budućim raspravama o trendovima, te kao poticaj za daljnja istraživanja u ovom području. Osim toga, dodatna ograničenja povezana su s preuzimanjem i adaptiranjem čestica iz Bulat (1995). Ona, po nama, daju mogućnost detektiranja stavova o izbjeglicama danas, no valja u obzir uzeti da je specifično vrijeme u kojem je to istraživanje provedeno (rat u Hrvatskoj i BiH) moglo imati utjecaja na formiranje čestica. Također, ograničenje ovog istraživanja povezano je s kauzalnošću odnosa među određenim varijablama. Daljnja bi istraživanja trebala pokazati da li korelacije koje su utvrđene ovdje u isto vrijeme predstavljaju i kauzalnost ili ne.

LITERATURA

- Anderson, Bridget and Scott Blinder. 2011. "Who counts as a migrant? Definitions and their consequences". *Briefing, The Migration Observatory at the University of Oxford*.
- Berkman, Lisa F. and Thomas Glass. 2000. "Social integration, social networks, social support, and health". In ed. Berkman, L. F. and Kawachi, I., I eds., *Social Epidemiology*, New York: Oxford University Press, 137–173.
- Bulat, Nenad. 1995. „Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine”. *Migracijske i etničke teme*, 11: 151–171.

- Chandler, Charles R., and Yung-mei, Tsai. 2001. "Social factors influencing immigration attitudes: an analysis of data from the General Social Survey". *The Social Science Journal*, 38: 177–188. doi: 10.1016/S0362-3319(01)00106-9
- Čačić-Kumpes, J., Gregurović, S. and Kumpes, J. 2012. Migracija, integracija i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 42(3): 305–336. doi: 10.5613/rzs.42.3.3
- Čudina Mira i Obradović Josip. 1975. *Psihologija*. Zagreb: Panorama.
- De Figueiredo, Rui J. P. and Zachary Elkins. 2003. "Are patriots bigots? An inquiry into the vices of in-group pride". *American Journal of Political Science*, 47(1): 171–188. doi: 10.1111/1540-5907.00012
- De Haas, Hein, Tineke Fokkema and Mohamed Fassi Fihri. 2015. "Return migration as failure or success?" *Journal of International Migration and Integration* 16: 415–429. doi: 10.1007/s12134-014-0344-6
- Ferić, Tihana. 2015. „Sposobnost upravljanja emocijama i izražavanje predrasuda prema starijima”. Diplomski rad. <https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:110> (pristup 06.10.2016).
- Franc, Renata, Ines Ivičić i Vlado Šakić. 2009. „Oblici domoljublja i izraženost hrvatskog nacionalnog identiteta”. *Društvena istraživanja*, 18: 393–415.
- Franc, Renata, Šakić, Vlado i Kaliterna-Lipovčan, Ljiljana. 2010. "Percepirane posljedice doseljavanja i stav prema doseljavanju". *Društvena istraživanja*, 19: 421–440.
- Gregurović, Margareta, Simona Kuti and Drago Župarić-Iljić. 2016. "Attitudes towards Immigrant Workers and Asylum Seekers in Eastern Croatia: Dimensions, Determinants and Differences". *Migracijske i etničke teme*, 1: 91–122. doi: 10.11567/met.32.1.4
- Hainmueller, Jens and Hopkins, Daniel J. 2014. "Public attitudes toward immigration". *Annual Review of Political Science*, 17: 225–249. doi: 10.1146/annurev-polisci-102512-194818
- Ignazi, Piero and Ysmal, Colette. 1992. "New and old extreme right parties". *European Journal of Political Research*, 22: 101–121. doi: 10.1111/j.1475-6765.1992.tb00307.x
- Klocker, Natascha and Dunn, Kevin M. 2003. "Who's driving the asylum debate? Newspaper and government representations of asylum seekers". *Media International Australia Incorporating Culture and Policy*, 109: 71–92. doi: 10.1177/1329878X0310900109
- Manfredo, Michael J., Yuan, Susan M. and McGuire, Francis A. 1992. "The influence of attitude accessibility on attitude-behavior relationships: Implications for recreation research". *Journal of Leisure Research*, 24: 157–170. doi: 10.1080/00222216.1992.11969883
- O'Rourke, Kevin H., and Sinnott, Richard. 2006. "The determinants of individual attitudes towards immigration". *European Journal of Political Economy*, 22: 838–861. doi: 10.1016/j.ejpoleco.2005.10.005

- Pereira, Cícero, Vala, Jorge and Costa-Lopes, Rui. 2010. "From prejudice to discrimination: The legitimizing role of perceived threat in discrimination against immigrants". *European Journal of Social Psychology*, 40: 1231–1250. doi: 10.1002/ejsp.718
- Petrović, Duško i Romana Pozniak. 2014. „Tražitelji azila kao prijatnja”. *Studia ethnologica Croatica*, 26: 47–72. doi: 10.17234/SEC.26.3
- Pratkanis, R. Anthony, Breckler J. Steven and Greenwald, G. Anthony. 2014. *Attitude Structure and Function*. New York and London: Psychology Press.
- Schildkraut, Deborah. 2005. *Press 'One' for English: Language Policy, Public Opinion, and American Identity*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Scheepers, Peer, Gijsberts, Merove and Coenders, Marcel. 2002. "Ethnic exclusivism in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat". *European Sociological Review*, 18: 17–34. doi: 10.1093/esr/18.1.17
- Shanahan, D. 2002. „No change of view: Turn back the boats”. (2002, September 5). The Australian 5: 2.
- Šelo Šabić, Senada and Borić, Sonja. 2016. "At the Gate of Europe. A Report on Refugees on the Western Balkan Route". Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb.
- Ujedinjeni narodi 1951. „Konvencija o statusu izbjeglica iz 1951. godine“, https://www.unhcr.org/hr/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/konvencija_1951.pdf (pristup 28.12.2018)
- Ujedinjeni narodi. 2015. "Global trends: Forced displacement in 2015“, <https://s3.amazonaws.com/unhcrsharedmedia/2016/2016-06-20-global-trends/2016-06-14-Global-Trends-2015.pdf> (pristup 27.09.2016)
- Valenta, Marko, Drago Zuparić-Ilić and Tea Vidović. 2015. "The Reluctant Asylum-Seekers: Migrants at the Southeastern Frontiers of the European Migration System". *Refugee Survey Quarterly*, 34: 95–113. doi.org: 10.1093/rsq/hdvo09
- Župarić-Ilić, Drago i Gregurović, Margareta. 2013. „Stavovi studenata prema tražiteljima azila u Republici Hrvatskoj”. *Društvena istraživanja*, 22: 41–62. doi: 10.5559/di.22.1.03

SUMMARY

TOWARDS REFUGEES AND ASYLUM-SEEKERS:

A POST FESTUM OF THE SO CALLED REFUGEE CRISIS

the paper presents attitudes and opinions of Croatian social network users (Twitter and Facebook) towards refugees and the so-called refugee crisis, which globally escalated in recent years. Croatia was, for the first time since the early 1990s, directly influenced by the refugee problem, migrations as well as with all the challenges that follow it. Since September 16th 2015 until May 3rd 2016

Croatia saw 658 068 refugees transiting it to reach the Western countries. During that time the public was under influence of diverging attitudes and interpretations of what repercussions that transit would entail. These attitudes are relevant for the current situation connected with the so-called refugee crisis in the context of its influence on the multidimensional integration and the support of the Croatian society towards refugees. This paper analyzed attitudes toward refugees, focusing especially on the link of attitudes shown and socio-demographic characteristics. We focused on their national identity, frequency of contact with refugees, willingness to help and political positions. The research was undertaken through an online questionnaire. The relevant variables were gauged through three main factors – feeling of danger, equal treatment, and social distance. The results show that our sample has dominantly positive attitudes towards refugees despite a lack of contact. They show low perception of the feeling of danger and believe that there should be equal opportunities for all individuals living in or coming to Croatia. We obtained interesting correlations concerning national identity and the willingness to help. This paper focused on the attitudes of citizens in the contemporary Croatian context. It is relevant concerning potential influence that citizens' attitudes (together with prejudices exposed) have on the success of the integration process of those individuals that decided to continue their lives in Croatia.

KEYWORDS: refugees, asylum seekers, attitudes, citizens' opinion, social distance, prejudice.

ISTRAŽIVANJA ULOGE MEDIJA ZA POLITIČKU PARTICIPACIJU: POLITIČKA KOMUNIKACIJA U MINIMALISTIČKOJ I MAKSIMALISTIČKOJ DIMENZIJI PARTICIPACIJE¹

Dina Vozab
Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti

SAŽETAK

Cilj ovog rada je prikazati tradiciju istraživanja odnosa medija i političke participacije u disciplini političke komunikacije, te izazove koje društvene, tehnološke i političke promjene stvaraju za tu disciplinu. Zbog ograničenosti discipline na usko paradigmatičko područje, politička komunikacija teško prilagođava teorijske koncepte i metodološke pristupe umreženom medijskom okolišu „visokog izbora“ (Castells 2009; Chadwick 2013; Prior 2007; Van Aelst et al. 2017), ali i promjenama u društvenoj strukturi i krizi političke reprezentacije. Osim toga, najvećim se dijelom fokusira na minimalističku dimenziju participacije, a mnogo manje se bavi širim poimanjem političkog ili maksimalističkom dimenzijom participacije koja postaje sve rašireniji oblik građanskog angažmana. U ovom preglednom radu prikazat će se istraživanja koja se bave odnosom medija i političke participacije u njezinoj minimalističkoj dimenziji i odnosom digitalnih medija i participacije u maksimalističkoj dimenziji.

KLJUČNE RIJEČI: politička komunikacija, politička participacija, mediji, digitalni mediji, medijski učinci

1 Ovaj rad nastao je u vrijeme pisanja doktorske disertacije obranjene u listopadu 2016. godine na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu (Vozab 2016), te se dijelovi teksta pojavljuju i u disertaciji. Kasnije je ista disertacija prilagođena za knjigu koja je predviđena za objavljivanje kod izdavača Jesenski i Turk u 2019. godini.

Kontakt autora:

Dina Vozab, Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: dina.vozab@fpzg.hr

1. UVOD

Politička komunikacija kao poddisciplina političke i komunikacijske znanosti bavi se višedimenzionalnim i višerazinskim procesima – odnosom političkih i medijskih sustava i političkih i medijskih institucija, odnosom politike i medijskih organizacija, strategijom, retorikom i načinom komunikacije različitih političkih aktera, odnosom novinarske profesije i politike, te na kraju medijskog posredovanja politike građanima, učincima tog posredovanja na građane, ali i medijske i političke prakse, uključujući informiranje i praćenje vijesti (Blumler 2015; Peruško, 2013). U ovoj posljednjoj karici političke komunikacije razvijena je snažna tradicija empirijskih istraživanja odnosa korištenja medija i političke participacije, političkog znanja, djelotvornosti, stavova, interesa ili povjerenja.

Međutim, disciplina političke komunikacije postala je relativno homogeno polje, ograničeno na tradicije socijalne psihologije, paradigme efekata iz masovne komunikacije, te određenih politoloških pristupa, zbog čega su istraživanja većinom ograničena na kvantitativna istraživanja iz pozitivističke, bihevioralne perspektive, te su ograničena na usko shvaćanje politike kao izbornog procesa i procesa institucionalne vladavine (Kleis Nielsen 2014, 9). Institucionalna središta političke komunikacije nalaze se uglavnom u SAD-u (Moy et al. 2012), u ograncima ICA-a (*International Communication Association*) i APSA-e (*American Political Science Association*), te u časopisu *Political Communication*, koji dijeli spomenut paradigmatički pristup. Iako se u ostalim organizacijama (IAMCR ili ECREA) i časopisima mogu naći šire intelektualne, kako teorijske tako i metodološke varijacije u pristupu političkoj komunikaciji, takvi pristupi ne pripadaju matici discipline (Kleis Nielsen 2014). Zbog takve ograničenosti, politička komunikacija nalazi se u svojevrsnoj krizi u tehnološkim, političkim i društvenim promjenama, oslanjajući se na rano utemeljene teorijske pojmove (poput postavljanja dnevnog reda ili *gatekeepinga*) koji se ne prilagođavaju dovoljno novom medijskom okolišu kako bi imali snažniju teorijsku ili metodološku vrijednost (Barnhurst 2011; Bennett and Pfetsch 2018; Henn et al. 2016).

Prema Barnhustu (2011, 573), glavni problem discipline političke komunikacije je njezino oslanjanje na definicije građanstva stare jedno stoljeće i masovno-komunikacijskih praksi starih pola stoljeća. Glavne pretpostavke političke komunikacije univerzalno prihvaćene u komunikacijskoj znanosti u dominantnoj paradigmi „minimalnih efekata“ nastale su u doba studija napravljenih 1940-ih i 1950-ih u SAD-u, u kontekstu predmasovnog medijsko-komunikacijskog sustava i čvršće strukturiranog društva sa snažnije razvijenim zajednicama (Bennett, Iyengar 2008, 707). Zato ta disciplina još uvijek počiva na funkcionalističkim pretpostavkama i ima naglasak na metodi, ne uvažavajući krizu reprezentacije, nove modele

građanskog angažmana i informiranja, te promijenjeni hibridni medijski sustav (Barnhurst 2011; Bennett and Pfetsch 2018; Chadwick, 2013). Iako se politička komunikacija širi u nova područja, teško mijenja osnovne pretpostavke i stare teorijske modele koji se često neprimjereno testiraju u posve drugačijim političkim i medijskim sustavima i okolišima (Barnhurst 2011, 574). Takva se paradigmatička skučenost političke komunikacije objašnjava i konzervativnošću političke znanosti, koja nije u dovoljnoj mjeri reagirala na najrelevantnije intelektualne debate i društvene i tehnološke promjene kasne moderne (Barnhurst 2011; Bimber 2015; Karpf et al. 2015; Kleis Nielsen 2014). Takva konzervativnost ogleda se i u metodološkom smislu. Dominiraju kvantitativne metode, dok se kvalitativne analize najčešće pojavljuju u manjem broju poddisciplina (Barnhurst 2011; Evans, Bucy 2010; Karpf et al. 2015). Karpf i drugi (2015) i Kleis Nielsen (2014), analizom časopisa *Political Communication*, pokazuju kako dominiraju kvantitativne analize koje polaze iz pristupa unutar dominantne paradigme dok se manji broj radova izvan te paradigme, bavi deliberativnom komunikacijom ili institucionalnom analizom. Tromost discipline vidi se i u tome da je u časopisu *Political Communication* od 2003. do 2013. godine objavljeno samo 18 radova koji se bave digitalnim medijima, te to područje većim dijelom pokrivaju časopisi koji nisu specijalizirani za političku komunikaciju (Kleis Nielsen 2014, 18). Osim toga, politička komunikacija se u najvećoj mjeri bavi procesima unutar liberalnih demokracija, najviše u SAD-u i Ujedinjenom Kraljevstvu, i nešto manje u Zapadnoj Europi. Istraživanja koja se bave procesima političke komunikacije unutar autoritarnih ili neliberalnih režima mnogo su rjeđa, a u tim se slučajevima najčešće fokusiraju na analize cenzure i kontrole (Jorba and Bimber, 2012).

U ovom radu prikazat će se istraživanja odnosa medija i političke participacije iz uže perspektive discipline političke komunikacije koja ta pitanja istražuje ograničavajući se uglavnom na kvantitativna istraživanja efekata medija na političke stavove i ponašanja vezana za uži pojam institucionalne političke participacije (ili njezinu minimalističku dimenziju). Međutim, prikazat će se i alternativni pristupi koji su otvoreniji za istraživanja uloge medija, posebno digitalnih, i u izvaninstitucionalnim oblicima participacije. Prikazat će se i argumenti zašto bi se disciplina političke komunikacije trebala otvoriti za raznolikije teorijske i metodološke pristupe kako bi odgovorila na društvene, političke i tehnološke izazove opisane u nastavku teksta.

2. TREĆA FAZA POLITIČKE KOMUNIKACIJE

Dio autora usmjerava kritiku istraživanjima političke komunikacije, koja se, prema njima, nisu dovoljno prilagodili njezinoj „trećoj fazi“ (ili već i četvrtoj fazi, prema Blumler 2013) – dobu zasićenosti medijima, u kojem

je politička komunikacija oblikovana imperativima za profesionalizacijom, kompetitivnošću, antielitističkim populizmom², selektivnijom izloženošću medijskim sadržajima, multiplikacijom političkih agenda i promijenjenim odnosom građana prema politici (Blumler, Kavanagh 1999). Novi medijski okoliš može se objasniti pomoću koncepta masovne samokomunikacije, koji označava zamagljivanje granica masovne i drugih oblika komunikacije i korištenje umrežene medijske i tehnološke matrice u gotovo svim aspektima naših života, od rada, društvenih interakcija, javnih usluga, politike do religije (Castells 2009, 64). Chadwick (2013) razvija pojam hibridni medijski sustav kako bi opisao promjene u britanskom i američkom medijskom sustavu, u kojem se logika tradicionalnih i digitalnih medija međusobno natječu, ali su i ovisne jedna o drugoj, te time mijenjaju i oblikuju odnose političkih aktera, medija i publika. Prema Chadwicku (2013), suvremenu političku komunikaciju odlikuje policentričnost, odnosno ona više nije koncentrirana u spletu institucionalne politike i tradicionalnih medija, već je oblikovana u mreži s više čvorišta koju čine i novi mediji i neinstitucionalni akteri, građani, civilno društvo i novi politički pokreti. Još jedna odlika novog medijskog okoliša je visoki izvor informacija i medija koje pruža, pa se naziva još i okolišem „visokog izbora“ (*high choice*) (Prior 2007; Van Aelst et al. 2017). Van Aelst i drugi (2017) kategoriziraju značajke takvog okoliša: sve veći izbor političkih informacija, no manji udio u ukupnoj ponudi sadržaja, promjene u kvaliteti vijesti, fragmentacija i polarizacija medijskih publika (no koje ipak prate i matične medije), rast takozvanih lažnih vijesti i lakše širenje neprovjerenih informacija, te više mogućnosti za jaz između publika koje izbjegavaju vijesti i onih koje su visoko informirane.

Društvene i tehnološke promjene koje izazivaju krizu političke komunikacije opisane su u važnom radu Bennetta i Iyengara (2008), kojim proglašavaju novu eru minimalnih učinaka političke komunikacije. Smatraju da su se društva i tehnologije toliko dramatično izmijenili od kad su postavljeni temelji discipline da se relevantnost paradigmi proizišlih iz njih mora ponovno preispitati (Bennett, Iyengar 2008, 707). Manje je napora uloženo u razrješavanje paradoksa sve veće važnosti medija u političkim procesima i sve manjim povjerenjem i pažnjom građana (Bennett, Iyengar 2008, 714). Društvene i tehnološke promjene međusobno se nadopunjuju. S jedne strane, oblikovanje identiteta sve je fleksibilnije i zahtijeva mnogo više samorefleksivnosti, a s druge, tehnološke promjene utječu na nove individualizirane načine praćenja i usvajanja sadržaja, koji je mnogo inter-

2 Blumler i Kavanaugh (1999: 219) pod antielitističkim populizmom podrazumijevaju promjenu orijentacije medija od paternalističkog oslanjanja na stručnjake i elite prema „populističkom“ oslanjanju na zahtjeve publika i stavove građana koji sve više dobivaju pristup medijskom prostoru.

aktivniji i nije prostorno i vremenski ograničen (Bennett, Iyengar 2008, 716). Brz razvoj novih medijskih platformi i sadržaja stvorio je fragmentirano medijsko okruženje u kojem se izvori informacija natječu za pažnju, a potrošači relativno lako mogu dobiti pristup lokalnim, nacionalnim i međunarodnim medijima, što dovodi do informacijske stratifikacije i fragmentacije (Bennett, Iyengar 2008, 717). Publikama je ostavljeno mnogo mogućnosti za različite strategije i obrasce praćenja medija, pa se razvijaju koncepti poput tražitelja i izbjegavatelja vijesti, interaktivne publike i *prosumersa* (publike koja istovremeno konzumira i proizvodi medijske sadržaje) ili se analiziraju fenomeni sve selektivnijeg odabira vijesti i programa u skladu s političkim preferencijama (Bennett, Iyengar 2008). Prema Prioru (2007, 2013), veća mogućnost izbora informacija u suvremenom informacijskom okolišu povećava nejednakosti u političkom znanju i utječe na veću političku polarizaciju publika.

Osim medijske i tehnološke promjene, politička komunikacija teško se prilagođava i promjenama u političkoj i društvenoj strukturi. U političkoj komunikaciji sve se više izražava briga zbog demokratskog deficita, razočaranosti demokracijom ili zbog krize javne komunikacije (Blumler and Coleman 2010). Međutim, radi se više o brizi za gubitkom legitimnosti usko definiranog tipa reprezentativne demokracije, dok istovremeno raste izvaninstitucionalno političko djelovanje građana i „širenje polja političkog“ kroz civilno društvo i nove oblike političke participacije (Carpentier 2011; Dahlgren 2013). Blumler i Coleman (2010: 144) smatraju da je u suvremenoj kulturi teško definirati političko koje proizlazi iz uvriježenog shvaćanja politike. Tradicionalne društvene hijerarhije gube na važnosti, a politički sustav ne dopušta građanima mnogo mogućnosti za sudjelovanje. Građani se često osjećaju djelotvornijima u području potrošnje nego kroz političku participaciju (Blumler and Coleman 2010, 145). Raskorak između prevladavajućih definicija predstavničke demokracije i rastućih zahtjeva građana za većim i širim političkim angažmanom može se opisati konceptima minimalističke i maksimalističke dimenzije demokracije (Carpentier 2011).

3. MINIMALISTIČKA I MAKSIMALISTIČKA DIMENZIJU POLITIČKE PARTICIPACIJE

Politička participacija naziva se i „konceptom kišobrana“, zbog širine različitih oblika koje obuhvaća (Teorell, Torcal and Montero 2007, 334). Oni uključuju konvencionalnije modele po kojima se participacija odnosi na direktan pokušaj utjecaja građana na političke ishode kroz zakonite institucionalizirane kanale prema predstavničkim institucijama vlasti (Verba, Nie and Kim 1978), kao i kasnije razvijene šire oblike. U jednom od ranijih istraživanja političke participacije, definirana je kao „zakoniti kanali kroz koje građani mogu izraziti svoje preferencije i vršiti pritisak na vlast da

svoje djelovanje uskladi s tim preferencijama“ (Verba, Nie and Kim 1978, 2). Takvi konvencionalniji modeli pripadali bi minimalističkoj dimenziji participacije, u kojoj je veći naglasak na reprezentaciji i delegaciji moći, u kojoj je participacija ograničena na izbor između vladajućih elita, jednosmjerna i fokusirana na makro razine političke zajednice, a politika se usko definira kao institucionalna politika (Carpentier 2011, 17). Minimalistički oblik političke participacije mogao bi se nazvati i konvencionalnim, institucionalnim ili usmjerenim prema elitama, te se definirati kao i temeljni koncept participacije, nakon kojeg se razvijaju kompleksniji oblici, a koji obuhvaća „dobrovoljne aktivnosti građana u području vlasti, politike ili države“ (van Deth 2014, 354). U tom slučaju, ovakvom obliku participacije, pripadalo bi glasovanje (na izborima i referendumima), podrška političkim kandidatima ili strankama, ali i sudjelovanje u aktivnostima kao što je participativno budžetiranje (van Deth 2014).

U maksimalističkoj dimenziji participacija se pokušava maksimizirati, višesmjerna je, te fokusirana na šire sfere društvenog života, a političko se široko definira kao dimenzija društvenog (Carpentier 2011, 17). Maksimalistička dimenzija politike odgovara Beckovom konceptu subpolitike ili Giddensovom konceptu „politike života“, a odnosi se na širenje političkog djelovanja u sfere rada ili potrošnje, iz čega proizlaze novi oblici političke participacije i norme građanstva (Carpentier 2011). Bennett (2012: 25) se referira na slične koncepte kad govori o personaliziranoj politici kojoj pridonosi duga socijalizacija u potrošačkoj kulturi, individualna orijentacija građanina/potrošača sve manje sklonog identifikaciji sa strankama ili ideologijama, te u kojoj slabljenje granica između privatnog i javnog širi repertoare političke aktivnosti. Političke i društvene promjene kasne moderne izazvale su pad povjerenja u institucionalnu politiku, a građani se radije uključuju u neformalnije i prolaznije oblike angažmana te su spremniji zauzeti se za pojedinačna pitanja koja se tiču njihovog svakodnevnog života (Bennett 1998, 745). Šire definiran koncept političke participacije odnosi se na djelovanje građana usmjereno prema određenim političkim ciljevima, odnosno djelovanje sa svrhom utjecaja na individualne ili zajedničke interese (Whiteley 2012, u Fox 2013, 5).

Empirijski se maksimalistička dimenzija podudara s novim normama građanstva u Inglehartovim istraživanjima modernizacije. Postmaterijalizam uključuje više vrednovanje pitanja poput ljudskih prava ili zaštite okoliša, što utječe na promjenu oblika političke participacije od „mobiliziranih elita“ do onih koji se suprotstavljaju elitama (*elite challenging*) (Inglehart, Catterberg 2002, 300). Slične su i distinkcije između građanski orijentiranih repertoara političkog djelovanja i repertoara orijentiranih prema pojedinačnim pitanjima (*cause oriented*) (Norris 2002) ili tradicionalne i protestne politike (Van Aelst, Walgrave 2001), institucionalne i izvanin-

stitucionalne, te konvencionalne i nekonvencionalne politike (van Deth 2014). Šire poimana politička participacija uključuje aktivnosti građana koji se udružuju samo zbog ostvarivanja specifičnog političkog cilja, te različite nekonvencionalne oblike djelovanja koji se mogu okarakterizirati i kao prijeporne politike (*contentious politics*) ili politike usmjerene protiv političkih elita (*elite challenging*) (van Deth 2014). Participacija koja cilja na probleme zajednice konkretno se iskazuje kroz angažman u civilnom društvu ili lokalnoj zajednici, a participacija se može odnositi i na akcije koje prvotno nisu političke, no postaju to ako se čine s političkom svrhom, kao što je kupovina proizvoda iz političkih razloga (van Deth 2014). U vrlo proširenom razumijevanju političke participacije, ponekad se i politički govor ili razgovor u svojim izvanmrežnim i digitalnim inačicama promatra kao participacija, budući da se kroz politički razgovor sudjeluje u kreiranju javne sfere koja potencijalno ima politički učinak (Dahlgren 2013, 19–20). Međutim, pojam participacije ipak je potrebno ograničiti kako ne bi postala prazan pojam koji označava sve (detaljne konceptualizacije opisane su u van Deth 2014 i Theocharis 2015).

Nekonvencionalna participacija odnosi se na prosvjedne aktivnosti, peticije, politički konzumerizam ili aktivnosti u lokalnoj zajednici i civilnom društvu, što je samo dio širokog repertoara takvih aktivnosti (Anduiza et al. 2012; van Deth 2014). Digitalne tehnologije daju novu dimenziju participaciji, repliciraju jedan dio participativnih repertoara u digitalnu sferu, te stvaraju kvalitativno nove elemente ekspresivne participacije čija je snaga u mobilizaciji i transformaciji političkih pritisaka putem digitalnih medija (Anduiza et al. 2012; Theocharis 2015). Digitalne tehnologije mogu replicirati i minimalističku i maksimalističku dimenziju participacije (Theocharis 2015). Prema kritičkim autorima, digitalna participacija smanjuje troškove za političko djelovanje ne pružajući nove mogućnosti političkog utjecaja, zbog čega djelovanje postaje isključivo simboličko, bez stvarnih posljedica i učinaka za političke aktere ili politike (Tufekci 2014a, prema Theocharis 2015, 7). Drugi dio autora smatra da digitalno okruženje ne stvara samo mogućnosti za produženje već postojećih oblika, već može pridati zasebne karakteristike političkoj participaciji u smislu „aktivnijeg, kolektivnog i umreženog“ djelovanja koje može biti zahtjevno kao i ono koje se odvija izvan mreže (Bennett and Segerberg 2013; Gibson and Cantijoch 2013). Dosadašnja literatura predlaže da internet pomaže tradicionalno političko djelovanje kroz organizaciju, mobilizaciju i transnacionalizaciju, ali i „širi repertoare kolektivnog djelovanja“ koji sadrže online peticije, prosvjedne mrežne stranice, blogove, alternativne medije, *hacktivism* i slično. (Van Laer and Van Aelst 2010, 1147–1148) kreiranje i dijeljenje videa s političkim porukama ili objavljivanja, prosljeđivanja i povezivanja političkih sadržaja (Bennett and Segerberg 2013; Gibson and

Cantijoch 2013). U sljedećem dijelu rada prikazat će se istraživanja koja se bave odnosom medija i političke participacije u njezinoj užoj definiciji ili minimalističkoj dimenziji, a nakon toga prikazat će se istraživanja odnosa digitalnih medija i participacije u maksimalističkoj dimenziji.

4. EFEKTI POLITIČKE KOMUNIKACIJE I MINIMALISTIČKA DIMENZIJA POLITIČKE PARTICIPACIJE

Henn i drugi (2016: 12–13) opisuju tradicionalnu ili dominantnu paradigmu političke komunikacije kao onu koja je usmjerena na procese u liberalnim demokracijama unutar nacionalnih država, položaje aktera i procese komunikacije iz razdoblja prevladavajuće masovne (preddigitalne) komunikacije, konceptima jedinstvene javne sfere, te efekte koji se većinom mjere na individualnoj razini stavova i ponašanja te se takvi normativno evaluiraju. Individualni efekti političke komunikacije mogu se podijeliti na kognitivne, perceptivne i bihevioralne (McLeod et al. 2009) ili na one koji se odnose na pažnju i izloženost informacijama i sadržajima, političko ponašanje ili kognitivne procese nakon ponašanja (Holbert, Bucy 2011). Okviru kognitivnih efekata pripadaju istraživanja o postavljanju dnevnog reda (*agenda-setting*), uokvirivanju (*framing*), *primingu* ili učenju, a uz učenje se vežu hipoteze o jazu u znanju i digitalnom jazu (McLeod et al. 2009, 232). Istraživanja kognitivnih efekata potvrđuju da stavovi i percepcija politike ovise o naglašavanju i uokvirivanju priča kroz medijske sadržaje, te da građani „uče“ o političkim procesima kroz medije (Graber 2004, 547). Perceptivnim efektima primjerice pripada spirala šutnje, odnosno teorija da će građani s manjinskim stavovima biti skloniji zatomljivati svoje mišljenje u ispitivanjima javnog mnijenja zbog percepcije da njihovi stavovi nisu dominantni, te time i manje prihvatljivi (McLeod et al. 2009, 233–234).

Bihevioralni efekti uglavnom se istražuju u odnosu na političku participaciju građana. Upotreba medija i praćenje vijesti povezuju se s participacijom kroz dva oprečna odnosa. Prvom tezom o medijskoj mučnini (*media malaise*) postulira se da je upotreba medija negativno korelirana s participacijom, a objašnjenja se kreću od trošenja vremena na medije na štetu građanskih aktivnosti (Campbell, Yonish, & Putnam 1999; Putnam 1995, 2000, prema Ksiazek et al. 2010, 554) ili se objašnjava njihovom „narkotizirajućom disfunkcijom“ (Lazarsfeld, Merton 1948, prema Ksiazek et al. 2010, 554). Prema drugoj tezi, o krugu vrlina ili o medijskoj mobilizaciji, praćenje informativnih medija i građanski angažman u istom su „krugu vrlina“ (*virtuous circle*) – angažiraniji građani više će pratiti informativne medije koji će ih potaknuti da i dalje ostanu angažirani (Norris 2000). Prema teoriji kruga vrlina, građani koji najviše prate informativne medije su i oni s najviše političkog znanja, povjerenja u institucije, te su spremniji glasovati. Istraživanja unutar političke komunikacije uglavnom

pronalaze pozitivne efekte praćenja vijesti i tiska na političku participaciju (Kanervo et al. 2005; McLeod et al. 2009). Istraživanja utjecaja negativnih kampanja u različitim istraživanjima daju proturječne rezultate (McLeod et al. 2009, 235), te se pokazalo da praćenje televizije ima nikakav ili vrlo slab učinak na participaciju (Kanervo et al. 2005; Shah et al. 2009). Međutim, ako se praćenje televizije mjeri po žanrovima, pokazuje se da postoji pozitivna veza praćenja vijesti i participacije, no da i neki „lakši“ žanrovi mogu imati pozitivan učinak, ako ne na participaciju, onda na povjerenje ili političko znanje, što može indirektno povećati i participaciju (Shah et al. 2009, 211). Iako se najčešće analiziraju učinci praćenja vijesti i informativnog programa, određeni hibridni žanrovi, *infotainment*, humoristični satirički programi, *talk showovi* mogu „uhvatiti“ publike koje medije više koriste za zabavu i na taj način im pružiti informacije o političkom svijetu (Shah et al. 2009, 211–212). Korištenje interneta ima slab učinak, koji raste ako se internet koristi za praćenje vijesti (Boulianne 2009; Dimitrova et al. 2014), a nedavna istraživanja učinaka društvenih medija na političku participaciju ukazuju na njihov pozitivan učinak na jačanje društvenog kapitala i političke participacije ako se koriste za praćenje vijesti (Boulianne 2015; Dimitrova et al. 2014; Strömbäck et al. 2017; Zúñiga, Jung and Valenzuela 2012; za hrvatski primjer pogledati Krolo and Puzek 2014). Budući da pojedina istraživanja daju kontradiktorne rezultate i da su se obrasci upotrebe medija promijenili, smatra se da će u budućnosti studije kros-medijske upotrebe dati uvjerljivije pokazatelje o efektima korištenja medija na političku participaciju (Ksiazek et al. 2010).

U skladu s teorijom o dvostepenom tijeku komunikacije, interpersonalna komunikacija o politici smatra se važnom karikom u vezi odnosa korištenja medija i političke participacije (McLeod et al. 2009, 235). Analiza utjecaja političke komunikacije na interpersonalnu komunikaciju ponovno je postala popularna s rastom zanimanja za deliberativnu demokraciju (McLeod et al. 2009, 235).

Budući da su istraživanja efekata političke komunikacije često imala različite ili proturječne rezultate, sve se više odustaje od modela koji pretpostavljaju univerzalan medijski utjecaj. Umjesto toga, predlažu se kompleksniji modeli u kojima efekti ovise o orijentacijama publika, te o različitoj izloženosti različitim medijskim sadržajima (McLeod et al. 2009, 238). Radi se o O-S-O-R modelu ili komunikacijskom medijacijskom modelu (*citizen communication mediation model*) koji je u političku komunikaciju došao iz socijalne psihologije, a koji prepoznaje da postoji mnogo kontekstualnih, kulturalnih i motivacijskih faktora koji pridonose iskustvu recepcije i utječu na način procesiranja poruka (Shah et al. 2009, 216). Taj model tretira vijesti i razgovor o politici kao poticaj (*stimulus*), fokusirajući se na način na koji oni zajednički posreduju efekte demografskih, dispozicij-

skih i strukturalnih faktora na kognitivne i bihevioralne ishode (*response*) (Shah et al. 2009, 216). Prema tom modelu, utjecaj medija je snažan, no većinom indirektan, oblikujući ponašanje kroz posredne faktore, od kojih je razgovor o politici licem u lice jedan od ključnih faktora posrednika između informiranja i demokratskih ishoda, jer pomaže građanima interpretirati medijske poruke i konstruirati značenje (Shah et al. 2009, 216).

Osim takvog proširenog modela, istraživanja političke komunikacije bave se i predrepcijskim orijentacijama, poput političke sofisticacije, utjecajem vrijednosti i stavova ili analiziraju upotrebu medija za političku participaciju kroz teoriju upotrebe medija radi koristi i zadovoljenja potreba (McLeod et al. 2009). Efekti političke komunikacije ovise i o načinu recepcije, primjerice o razini pažnje koja se pridaje medijskim sadržajima ili strategijama procesuiranja informacija, te se istražuju i na makro razini, odnosno analiziraju se strukturalni ili institucionalni utjecaj na individualne efekte (McLeod et al. 2009, 241).

Efekti političke komunikacije većinom se istražuju u usko definiranim okvirima participacije. Također, većina radova postavlja modele u kojima je pojedinačan tip medija nezavisna varijabla, a politička participacija zavisna varijabla. Međutim, učinke pojedinačnih medija sve je teže izdvojiti u suvremenom konvergiranim medijskom okolišu zbog sveprisutnosti i selektivne upotrebe različitih oblika medija u svakodnevnom životu. Primjerice, istraživanja postavljanja dnevnog reda tom se izazovu prilagođavaju studijama intermedijske agende u suvremenim multimedijским okolišima (Vonbun et al. 2016). Iako se stvaraju kompleksniji modeli kojima se analizira indirektan utjecaj medija na građane (Holbert, Bucy 2011), politička komunikacija se teško hvata u koštac s izazovima koje stvara fragmentirana, interaktivna publika koja selektivno koristi medije na više platformi. Jedno od rješenja takvog problema moglo bi doći iz istraživanja medijskih publika, koja su se mnogo brže prilagodila tehnološkoj promjeni. U istraživanjima medijskih publika postalo je uobičajeno polaziti od perspektive korisnika medija prateći raspon medijskih sadržaja koje korisnik prati na različitim medijskim platformama (kao što je pristup medijskih repertoara, u Hasebrink and Domeyer 2012). Istraživanja publika pomaknula su fokus s recepcije sadržaja prema upotrebi medija, a sve se češće koriste miješane metode (Kleis Nielsen 2014, 13).

U posljednjem razdoblju u političkoj komunikaciji sve se više koriste pristupi preuzeti iz istraživanja medijskih publika, kao što su primjerice medijski repertoari u istraživanjima publika vijesti (Edgerly et al. 2018; Strömbäck et al. 2017; Vozab 2016; Wolfsfeld, Yarchi and Samuel-Azran 2016). Otvaranje političke komunikacije prema drugim disciplinama, teorijama i metodologiji na način na koji su to učinile medijske i komunikacijske studije, te koje time prilagođavaju istraživanje brzim društvenim i

tehnološkim promjenama moglo bi riješiti svojevrsni zastoj u kojem se našao *mainstream* te discipline (Karpf et al. 2015; Kleis Nielsen 2014).

5. EFEKTI POLITIČKE KOMUNIKACIJE I MAKSIMALISTIČKA DIMENZIJA POLITIČKE PARTICIPACIJE

Iako se pojednostavljeno povezivanje medijske tehnologije s oblicima političke participacije i građanskog angažmana može kritizirati kao tehnološki determinizam, ovaj će se dio pregleda ipak usredotočiti na oblike političkog djelovanja dijelom omogućenih i potpomognutih internetom i digitalnim medijima. Radovi koji se bave tom temom češće se oslanjaju na druge discipline (primjerice sociologiju, prateći teoriju o umreženom društvu Manuela Castellsa) i druge metodološke pristupe, te se objavljuju u časopisima koji nisu nužno specijalizirani za političku komunikaciju (Kleis Nielsen 2014).

Novije teorije medija donijele su teze prema kojima bi interaktivni, kolaborativni i korisnički generirani sadržaji podržavali nove oblike političke komunikacije koji više odgovaraju mladima i umreženom građanstvu (Loader et al. 2014, 146). Manuel Castells (2009) jedan je od autora koji optimistično opisuje mogućnosti digitalnih tehnologija za građane u smislu jednakih mogućnosti slanja i primanja informacija, ravnopravnije komunikacije i fleksibilnije organizacijske strukture. Globalna dostupnost mreža omogućava svakom čvorištu da se uključi u „masovnu samokomunikaciju“ (Castells 2009). Zahvaljujući digitalnim medijima, publikama je omogućen mnogo širi spektar informacijskih izvora, te provjeravanje informacija „filtriranih“ u tradicionalnim medijima (Anduiza et al. 2012, 4). Digitalna umrežena komunikacija smanjuje troškove za dobivanje političkih informacija, a digitalno okruženje može biti izvor „slučajnog“ učenja o politici, što može motivirati višu razinu političke participacije (Anduiza et al. 2012, 6). Jedan od ključnih efekata digitalnih medija na politiku može biti pojačavanje političkog interesa ili motivacije za različite repertoare participacije, kao i unutarnjeg i vanjskog osjećaja političke djelotvornosti (Jorba, Bimber 2012, 22). Internet je otvorio nove mogućnosti za političku participaciju i dodatno proširio repertoare participacije. Oser, Hooghe i Marien (2012) pokazuju da je digitalna politička participacija distinktivan oblik participacije, te da se građani koji politički djeluju digitalno razlikuju od ostalih građana. Oni su politički aktivni na mnogim područjima, no lako koriste nove mogućnosti otvorene tehnologijama za nadopunjavanje ili produživanje repertoara svog političkog djelovanja (Oser, Hooghe and Marien 2012).

Koja je poveznica digitalnih medija i maksimalističke dimenzije participacije? Umreženi digitalni mediji omogućuju stvaranje *ad hoc* mreža za

političku organizaciju izvan tradicionalnih mreža civilnog društva i medijskih centara te mogu stvoriti mnogo šire polje za političko izražavanje i uključiti mnogo šire segmente populacije (Anduiza et al. 2012, 5). Zahvaljujući njihovoj fleksibilnoj strukturi i nižim barijerama za ulazak, digitalni mediji mnogo su prilagođeniji postmaterijalističkim, individualiziranim, personaliziranim ili umreženim oblicima političke participacije (Anduiza et al. 2012; Bennett 2003; Castells 2009). Analize umreženih oblika participacije mladih pokazuju da se mnogi uključuju u alternativne oblike političke participacije u kojima su identiteti manje oblikovani tradicionalnim društvenim grupama i vezama, a više društvenim mrežama u čijem oblikovanju akteri imaju aktivnu ulogu, u fenomenu „umreženog individualizma“ (Loader et al. 2014, 143). Mnogi građani, a posebno mladi, umjesto članstva u političkim strankama izabrat će horizontalne mreže, projekte i politike životnog stila (Loader et al. 2014, 145). Koncept umreženog građanstva je fluidan i uvijek u konstrukciji s regulatornim normama i procesima globalnog kapitalizma (Loader et al. 2014, 145). Budući da se ekonomska i politička moć prebacuje na globalnu transnacionalnu razinu, internet pomaže građanima i društvenim pokretima da prate takvu tranziciju moći i djeluju na globalnoj razini (Van Laer, Van Aelst 2010, 1164).

Jorba i Bimber (2012, 21) citiraju provedene studije korištenja digitalnih medija u autoritarnim političkim sustavima (u Kini i državama Sjeverne Afrike i Bliskog istoka) koje sugeriraju da su razvoj civilnog društva i demokratske orijentacije povezani s korištenjem digitalnih medija u svojevrsnoj „zajedničkoj evoluciji“. Digitalni mediji u autoritarnim sustavima otvaraju tehnološke mogućnosti za stvaranje javnih sfera i političko organiziranje nasuprot institucija vlasti i to ih stavlja u alternativnu poziciju nasuprot političke moći (Jorba and Bimber 2012, 21). U liberalnodemokratskim sustavima vjerojatnije je da će digitalni mediji djelovati komplementarno uz postojeće institucije, no proširujući repertoar djelovanja za građane, uključujući i za maksimalističke oblike participacije (Anduiza et al. 2012, 9).³

Međutim, mreže u kojima djeluju građani ne čine vakuum moći u kojem su svi jednaki već su sazdane od moćnijih i manje moćnih čvorišta i nejednakosti. Pristup društvenom i kulturnom kapitalu kroz pojedine mreže jedan je od glavnih čimbenika diferencijacije društvenih mreža koje u sebi sadrže uključivanja i isključivanja (Loader et al. 2014, 145). Utjecaj interneta na nejednakosti u sudjelovanju promatra se kroz teorije mobilizacije ili pojačavanja (*reinforcement*). Prema teoriji mobilizacije, internet mobilizira manje privilegirane društvene grupe jer bi korištenje interneta trebalo imati pozitivan kognitivni učinak za sudjelovanje. Digitalne mogućnosti

3 To naravno ne znači da se digitalni mediji ne vezuju za alternativne pokrete koji bi pripadali „necivilnom“ društvu, kao što su različiti radikalni, antidemokratski ili čak teroristički pokreti koji koriste digitalni prostor za antisistemske djelovanje (Jorba and Bimber 2012, 24).

za političku participaciju postale su važno mjesto participacije u mnogim demokracijama, no internet je postao i „oružje snažnih“ kojeg češće koriste privilegiranije društvene grupe koje su dominirale participacijom prije ere interneta (Schlozman, Verba and Brady 2010, prema Oser, Hooghe and Marien 2012, 91). Nedavna istraživanja pronašla su dokaze mobilizacije mladih i žena, ali i pojačavanja nejednakosti grupa različitog društveno-ekonomskog statusa (Oser, Hooghe, Marien 2012).

Mnogo je pažnje pridano ulozi interneta i umrežene komunikacije u društvenim pokretima. Klasičan slučaj u ovakvoj analizi je *Chiapas* sukob, koji je 1994. izbio između meksičke vlasti i pokreta *Zapatista* koji je predstavljao prava autohtonih naroda na tom području. Dok se meksička vlada oslanjala na tradicionalne medije, zapatistički je pokret okupio mrežu nevladinih organizacija i drugih grupa, koristeći internet za informiranje i političku kampanju (Jorba and Bimber 2012, 31). Razvoj društvenih pokreta potaknutih financijskom i ekonomskom krizom 2008. godine i njezinim posljedicama (kao što su pokreti *Occupy Wall Street* i *Tea Party* u SAD-u, pokret *Indignados* u Europi), te pokreti unutar Arapskog proljeća, analizirani su u odnosu na iskorištavanje tehnoloških mogućnosti digitalnih medija. Kao što se pokazalo u američkom pokretu *Occupy*, španjolskom *Indignados* i grčkom *Aganaktismenoi*, internet i društveni mediji smanjuju komunikacijske troškove, omogućuju brži tijek informacija i kontakte s većim brojem pojedinaca i zajednica, razvoj „slabih veza“, širenje i bolju koordinaciju društvenih mreža, lakše uključivanje novih članova i povezivanje sa sličnim pokretima, sve bez potrebe za bivanjem na istom mjestu s istim ljudima u isto vrijeme (Theocharis et al. 2013, 2).

Organizacijska struktura pokreta potpomognutih internetom i društvenim medijima postala je fleksibilnija i manje hijerarhizirana (Chadwick 2007, u Theocharis et al. 2013, 3). Iako bi slaba institucionaliziranost mogla umanjiti snagu pokreta, prema Chadwicku (2007, 2011, u Theocharis et al. 2013, 2), najveća snaga novih tipova umreženog djelovanja jesu upravo njihova fragmentiranost i slaba povezanost s institucionalnim strukturama. Tako i Bennett i Segerberg (2012) smatraju da su nove tehnologije riješile mnoge organizacijske i resursne probleme društvenih pokreta. Tradicionalno su društveni pokreti ovisili o stvaranju snažnog kolektivnog identiteta u kojeg je potrebno mnogo ulagati da bi zadržao dovoljno pristaša pokreta. Međutim, tehnološki podržani pokreti djeluju po logici „povezujućeg djelovanja“ koja je individualiziranija i ne zahtijeva toliko ulaganja u stvaranje kolektivnog identiteta jer omogućuje povremeno uključivanje i isključivanje velikog broja građana iz pokreta ovisno o individualnim interesima i ciljevima (Bennett and Segerberg 2012).

Upotreba društvenih medija za mobilizaciju i koordinaciju u društvenim pokretima potakla je istraživanja o učincima društvenih medija

na participaciju. Prema dosadašnjim radovima, društveni mediji mogu mobilizirati građane nižeg političkog interesa, informacije proširene tim putem imaju veći mobilizacijski potencijal jer su filtrirane kroz osobe iz osobnog društvenog kruga, šire društvene mreže i povećavaju broj slabih veza te na taj način otvaraju mogućnosti mobilizacije preko drugih osoba uključenih u neku političku aktivnost (Boulianne 2015, 2). Političke aktivnosti mogu se širiti putem društvenih medija i „zaraziti“ osobe koje ranije nisu bile mobilizirane (Boulianne 2015, 2–3).

ZAKLJUČAK

U ovom radu prikazana su istraživanja medija i političke participacije u njezinoj užoj i široj definiciji. Budući da se definicije političke participacije šire, a disciplina medijskih i komunikacijskih studija ubrzano razvija, iznenađuje uski fokus koji na to pitanje pruža sama disciplina političke komunikacije. Zahvaljujući svojoj interdisciplinarnosti i multiparadigmatičnosti, medijske i komunikacijske studije lakše se prilagođavaju brzim promjenama u medijskom okolišu.

S druge strane, politička komunikacija se većinom oslanja na dominantnu paradigmu medijskih učinaka, te ograničava istraživanja na institucionaliziranu politiku, što otežava analizu političke participacije u njezinoj široj definiciji. U ovom radu korišteni su pojmovi minimalističke i maksimalističke dimenzije participacije kako bi se radovi koji se bave medijima i participacijom podijelili u dvije skupine – oni koji to pitanje istražuju iz perspektive *mainstreama* discipline i oni koji analiziraju odnos digitalnih medija i širih oblika političke participacije.

U prvoj skupini većina radova pretpostavlja *top-down* utjecaj medija na ponašanje ili stavove, te se unatoč proširenjima modela većinom bave utjecajem pojedinačnog tipa medija. Zbog suvremene publike koja je fragmentirana, interaktivna i koja selektivno koristi medije na više platformi, takvi pristupi trebali bi se prilagoditi istraživanjima publika koja se sve više oslanjanju na upotrebu medija, medijske korisnike i odgovaraju na pitanje „što ljudi rade s medijima“, a ne „što mediji rade ljudima“ (Kleis Nielsen 2014, 14). Istraživanja koja polaze iz perspektive korisnika medija da bi analizirala političku participaciju objavljuju se u medijskim i komunikacijskim časopisima i dolaze na margine političke komunikacije (Kleis Nielsen 2014).

Radovi koji se bave oblicima političkog djelovanja dijelom omogućenih i potpomognutih internetom i digitalnim medijima mnogo su raznovrsniji i, osim što se oslanjaju na politologiju, psihologiju i medijske i komunikacijske studije, koriste i teorijske pristupe iz primjerice sociologije društvenih pokreta ili teorije društvenih mreža. Ova skupina radova također je raznovrsnija u odnosu na metodologiju istraživanja. Iako marginalna,

kvalitativna istraživanja unutar političke komunikacije koja su dosad izvedena bave se sljedećim područjima: procesima i akterima unutar političkih kampanja ili izbora, procesima proizvodnje vijesti i novinarskim praksama, društvenim pokretima, te medijskim navikama i političkim praksama građana (Karpf et al. 2015).

U pregled nisu uključeni svi pristupi odnosa medija i političke participacije, primjerice teorija o medijizaciji politike ili pristupi koji prilaze političkoj participaciji iz medijskih i kulturnih studija (Dahlgren 2013; Livingstone, Couldry, Markham 2007). Primjerice, Livingstone, Couldry i Markham (2007) analiziraju značaj svakodnevne upotrebe medija za politički angažman kroz koncepte kulturnog građanstva i javne sfere, te kvalitativno prikazuju važnost društvenog statusa za razlike u korištenju vijesti i informativnog programa.

Iznenadnost nedavnim rezultatima predsjedničkih i parlamentarnih izbora ili referendumata koji nisu očekivani iz ispitivanja javnog mnijenja (kao što su američki predsjednički izbori ili referendum o članstvu Ujedinjenog Kraljevstva u Europskoj uniji iz 2016), otvara pitanja o kratkovidnosti discipline političke komunikacije ako se ona oslanja isključivo na kvantitativne metode i ne otvara se novim teorijskim modelima. U posljednjem razdoblju ipak postoje naznake promjena u matici političke komunikacije. Poseban broj časopisa *International Journal of Communication* posvećen je kvalitativnim metodama u političkoj komunikaciji (Karpf, 2015). Kako autori naglašavaju, s otvorenošću prema kvalitativnim metodama zapravo bi se referiralo na rana istraživanja političke komunikacije i njezine utemeljitelje, koji su koristili različite metode i razvijali nove teorijske modele (Karpf, 2015). S dodatnim otvaranjem drugim teorijskim i metodološkim pristupima disciplina može proizvesti nove teorije, znanja i relevantna istraživanja koja će reflektirati promjene u društvenoj stvarnosti.

LITERATURA

- Anduiza, Eva, Jensen, Michael. J. and Jorba, Laia. 2012. *Digital Media and Political Engagement Worldwide*, Cambridge, UK, New York, USA: Cambridge University Press.
- Barnhurst, Kevin G. 2011. "The New 'Media Affect' and the Crisis of Representation for Political Communication". *The International Journal of Press/Politics*, 16(4): 573–593. doi: 10.1177/1940161211415666
- Bennett, W. Lance. 2003. "Communicating Global Activism: Strengths and Vulnerabilities of Networked Politics". *Information, Communication, and Society*, 6(2): 143–168. doi: 10.1080/1369118032000093860a

- Bennett, W. Lance. 2012. "The Personalization of Politics: Political Identity, Social Media, and Changing Patterns of Participation". *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 644(1): 20–39. doi: 10.1177/0002716212451428
- Bennett, W. Lance and Iyengar, Shanto. 2008. "A New Era of Minimal Effects? The Changing Foundations of Political Communication". *Journal of Communication*, 58(4): 707–731. doi: 10.1111/j.1460-2466.2008.00410.x
- Bennett, W. Lance and Pfetsch, Barbara. 2018. "Rethinking Political Communication in a Time of Disrupted Public Spheres". *Journal of Communication*, 68(2): 243–253. doi: 10.1093/joc/jqx017
- Bennett, W. Lance and Segerberg, Alexandra. 2012. "The Logic of Connective Action, Digital Media and the Personalization of Contentious Politics". *Information, Communication & Society*, 15(5): 739–768. doi: 10.1080/1369118X.2012.670661
- Bennett, W. Lance. 1998. "The UnCivic Culture: Communication, Identity, and the Rise of Lifestyle Politics". *Political Science and Politics*, 31(4): 740–761. doi: 10.1017/S1049096500053270
- Bimber, Bruce. 2015. What's Next? Three Challenges for the Future of Political Communication Research. In de Zuniga Navajas, H. G. (Ed.). *New technologies and civic engagement: New agendas in communication*, New York, NY: Routledge, 215–233.
- Blumler, Jay G. 2013. "The Fourth Age of Political Communication", Keynote address delivered at a Workshop on Political Communication Online, the Free University of Berlin, September 12, 2013; <http://www.fgpk.de/en/2013/gastbeitrag-von-jay-g-blumler-the-fourth-age-of-political-communication-2/> (printup: 2.12.2018)
- Blumler, Jay G. 2015. "Core Theories of Political Communication: Foundational and Freshly Minted". *Communication Theory*, 25(4): 426–438. doi: 10.1111/comt.12077
- Blumler, Jay G. and Coleman, Stephen. 2010. "Political Communication in Freefall: The British Case—and Others?" *International Journal of Press/Politics*, 15(2): 139–154 doi: 10.1177/1940161210362263
- Blumler, Jay G. and Kavanagh, Dennis. 1999. "The Third Age of Political Communication: Influences and Features". *Political Communication*, 16(3): 209–230. doi: 10.1080/105846099198596
- Boulianne, Shelley. 2015. "Social Media Use and Participation: A Meta-Analysis of Current Research". *Information, Communication & Society*, 18(5): 524–538. doi: 10.1080/1369118X.2015.1008542
- Boulianne, Shelley. 2009. "Does Internet Use Affect Engagement? A Meta-Analysis of Research". *Political Communication*, 26(2): 193–211. <https://doi.org/10.1080/10584600902854363>
- Carpentier, Nico. 2011. *Media and Participation. A Site of Ideological-Democratic Struggle*, Bristol, UK, Chicago, USA: Intellect.

- Castells, Manuel. 2009. *Communication Power*, New York: Oxford University Press Inc.
- Chadwick, Anrew. 2013. *The Hybrid Media System. Politics and Power*, Oxford: Oxford University Press.
- Dahlgren, Peter. 2013. *The Political Web: Media, Participation and Alternative Democracy*, New York: Palgrave Macmillan.
- Dimitrova, Daniela V., Adam Shehata, Jesper Strömbäck, and Lars W. Nord. 2014. "The effects of digital media on political knowledge and participation in election campaigns: Evidence from panel data". *Communication Research*, 41(1): 95–118. doi: 10.1177/0093650211426004
- Ederly, Stephanie, Emily K. Vraga, Leticia Bode, Kjerstin Thorson and Esther Thorson. 2018. "New media, new relationship to participation? A closer look at youth news repertoires and political participation". *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 95(1): 192–212. <https://doi.org/10.1177/1077699017706928>
- Evans, Heather K. and Erik P. Bucy. 2010. "The Representation of Women in Publication: An Analysis of Political Communication and the International Journal of Press/Politics". *PS: Political Science & Politics*, 43(2): 295–301. doi: 10.1017/S1049096510000168
- Fox, Stuart. 2013. "Is it Time to Update the Definition of Political Participation?" Review of the book *Political Participation in Britain: The Decline and Revival of Civic Culture*, by P. Whiteley. *Parliamentary Affairs*, 11(1). doi: 10.1093/pa/gss094
- Gibson, Rachel and Marta Cantijoch. 2013. "Conceptualizing and Measuring Participation in the Age of the Internet: Is Online Political Engagement Really Different to Offline?" *The Journal of Politics*, 75(3): 701–716. doi: 10.1017/s0022381613000431
- Gil de Zúñiga, Homero, Nakwon Jung and Sebastián Valenzuela. 2012. "Social media use for news and individuals' social capital, civic engagement and political participation". *Journal of Computer-Mediated Communication*, 17(3): 319–336. doi: 10.1111/j.1083-6101.2012.01574.x
- Graber, Doris. 2004. "Mediated Politics and Citizenship in the Twenty-First Century". *Annual Review of Psychology*, 55 (1): 545–571. doi: 10.1146/annurev.psych.55.090902.141550
- Hasebrink, Uwe and Domeyer, Hanna. 2012. "Media repertoires as patterns of behaviour and as meaningful practices: a multimethod approach to media use in converging media environments". *Participations: Journal of Audience and Reception Studies*, 9(2): 757–779.
- Henn, Phillip, Jandura, Olaf and Vowe, Gerhard. 2016. The Traditional Paradigm of Political Communication Research Reconstructed. In Vowe, G., Henn, P. (Ed.). *Political Communication in the Online World. Theoretical Approaches and Research Designs*, New York, SAD, London: Routledge.

- Holbert, R. Lance and Bucy, Erik P. 2011. Advancing Methods and Measurement: Supporting Theory and Keeping Pace with the Modern Political Communication Environment. In Bucy, E. P., & Holbert, R. L. (Eds.). *Sourcebook for political communication research: Methods, measures, and analytical techniques*. New York, SAD, London: Routledge.
- Inglehart, Ronald and Catterberg, Gabriela. 2002. "Trends in political action: the developmental trend and the post-honeymoon decline". *International Journal of Comparative Sociology*, 43(3-5): 300-316. doi: 10.1177/002071520204300305
- Jorba, Laia and Bimber, Bruce. 2012. "The impact of digital media on citizenship from a global perspective". In Anduiza, Eva, Jensen, Michael. J. and Jorba, Laia (Eds.). *Digital Media and Political Engagement Worldwide*, Cambridge UK, New York, USA: Cambridge University Press.
- Kanervo, Ellen, Weiwu Zhang and Caroline Sawyer. 2005. "Communication and democratic participation: A critical review and synthesis". *The Review of Communication*, 5(4): 193-236. doi: 10.1080/15358590500422585
- Karpp, David, Daniel Kreiss, Rasmus Kleis Nielsen and Matthew Powers. 2015. "The role of qualitative methods in political communication research: Past, present, and future". *International Journal of Communication*, 9: 1888-1906.
- Kleis Nielsen, Rasmus. 2014. "Political communication research: New media, new challenges, and new opportunities". *MedieKultur*, 56: 5-22.
- Krolo, Krešo and Puzek, Ivan. 2014. Upotreba internetskih društvenih mreža and participacijske dimenzije društvenog kapitala mladih na primjeru Facebooka. *Društvena istraživanja*, 23(3): 383-405. doi: 10.5559/di.23.3.01
- Ksiazek, Thomas B., Malthouse, Edward C. and Webster, James G. 2010. "News-seekers and Avoiders: Exploring Patterns of Total News Consumption Across Media and the Relationship to Civic Participation". *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 54(4): 551-568. doi: 10.1080/08838151.2010.519808
- Livingstone, Sonia, Couldry, Nick and Markham, Tim. 2007. *Media Consumption and Public Engagement: Beyond the Presumption of Attention*, Basingstoke, UK: Palgrave MacMillan
- Loader, Brian D., Vromen, Ariadne and Xenos, Michael A. 2014. "The networked young citizen: social media, political participation and civic engagement". *Information, Communication & Society*, 17(2): 143-150. doi: 10.1080/1369118X.2013.871571
- McLeod, Douglas M., Kosicki, Gerald. M. and McLeod, Jack M. 2009. Political communication effects. In Bryant, Jennings and Oliver, Mary Beth (Eds.). *Media effects: Advances in theory and research*. New York: Routledge.
- Moy, Patricia, Mazzoleni, Gianpietro and Rojas, Hernando. 2012. "Transnational Connections| On the Dichotomies of Political Communication". *International Journal of Communication*, 6.

- Norris, Pippa. 2000. *A Virtuous Circle: Political Communications in Postindustrial Societies*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Norris, Pippa. 2002. *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Oser, Jennifer, Hooghe, Marc and Marien, Sofie. 2012. "Is Online Participation Distinct from Offline Participation? A Latent Class Analysis of Participation Types and Their Stratification". *Political Research Quarterly*, 66 (1): 91–101. doi: 10.1177/1065912912436695
- Peruško, Zrinjka. 2013. „Politička komunikacija: na razmeđu medijskih i političkih studija. *Politička misao*, 50(2): 7–9.
- Prior, Markus. 2007. *Post-broadcast democracy: how media choice increases inequality in political involvement and polarizes elections*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Prior, Markzs. 2013. "Media and political polarization". *Annual Review of Political Science*, 16 (1): 101–127. doi: 10.1146/annurev-polisci-100711-135242.
- Shah, Dhavan V., Rojas, Hernando and Cho, Jaeho. 2009. Media and civic participation: On understanding and misunderstanding communication effects. In Bryant, Jennings and Oliver, Mary Beth (Eds.). *Media effects: Advances in theory and research*, New York: Routledge.
- Strömbäck, Jesper, Kajsa Falasca and Sanne Kruikemeier. 2017. "The mix of media use matters: Investigating the effects of individual news repertoires on offline and online political participation". *Political Communication*, 35(3): 413–432. doi: 10.1080/10584609.2017.1385549
- Teorell, Jan, Torcal, Mariano and Montero, José Ramón. 2007. Political participation. Mapping the terrain. In van Deth, J., Montero, J. R. and Westholm, A. (Eds.). *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Perspective*, London: Routledge, 334–357.
- Theocharis, Yannis. 2015. "The Conceptualization of Digitally Networked Participation". *Social Media + Society*, 1 (2): 1–14. doi: 10.1177/2056305115610140
- Theocharis, Yannis, Lowe, Will, van Deth, Jan W. and García Albacete, Gema M. 2013. "Using Twitter to Mobilise Protest Action: Transnational Online Mobilisation Patterns and Action Repertoires in the Occupy Wall Street, Indignados and Aganaktismenoi movements", 41st ECPR Joint Sessions of Workshops Johannes Gutenberg Universität, Panel on 'The Transnational Dimension of Protest: From the Arab Spring to Occupy Wall Street'; http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2221824 (pristup: 25.7.2013)
- Van Aelst, Peter, Jesper Strömbäck, Toril Aalberg, Frank Esser, Claes De Vreese, Jörg Matthes, David Hopmann, Susana Salgado, Nicolas Hubé, Agnieszka Stępińska, Stylianos Papathanassopoulos, Rosa Berganza, Guido Legnante, Carsten Reinemann, Tamir Sheafer and James Stanyer. 2017. "Political communication in a high-choice media environment: a challenge for democracy?" *Annals*

- of the *International Communication Association*, 41(1): 3–27. doi: 10.1080/23808985.2017.1288551
- Van Aelst, Peter and Walgrave, Stefaan. 2001. "Who is that (wo)man in the street? From the normalisation of protest to the normalisation of the protester". *European Journal of Political Research*, 39 (4): 461–486. doi: 10.1111/1475-6765.00582
- Van Deth, J. W. 2014. "A conceptual map of political participation". *Acta Politica*, 49(3): 349–367. doi: 10.1057/ap.2014.6
- Van Laer, Jeroen and Van Aelst, Peter. 2010. "Internet and Social Movement Action Repertoires". *Information, Communication and Society*, 13(8): 1146–1171. doi: 10.1080/13691181003628307
- Verba, Sidney, Norman H. Nie and Jae-on Kim. 1978. *Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparison*, Chicago: Chicago University Press.
- Vozab, Dina. 2016. *Medijske publike i demokracija u Hrvatskoj: društvena stratifikacija kao prediktor upotrebe medija i njene uloge za političku participaciju*, doktorska disertacija, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.
- Wolfsfeld, Gadi, Moran Yarchi and Tal Samuel-Azran. 2016. "Political information repertoires and political participation". *New Media & Society*, 18(9): 2096–2115. doi: 10.1177/1461444815580413

SUMMARY

STUDYING THE MEDIA AND POLITICAL PARTICIPATION LINK:
POLITICAL COMMUNICATION IN MINIMALIST AND MAXIMALIST
DIMENSIONS OF PARTICIPATION

The goal of this article is to provide a review of studies of media effects and other links with political participation in the political communication discipline. It also aims to present what are the challenges posed for the discipline by emerging social, technological and political changes. The focus on the dominant paradigm by the discipline mainstream makes theoretical and methodological approaches harder to adapt to networked, high-choice media environment (Castells 2009, Chadwick 2013, Prior 2007, Van Aelst et al. 2017), but also to changes in social structure and the crisis of political representation. Besides this, it focuses mostly on minimalist dimension of participation, and far less includes its maximalist dimension with broader understanding of political which is becoming common form of citizen engagement. This article reviews research of political communication effects on the minimalist dimension of participation and relationship between digital media and participation in its maximalist dimension.

KEY WORDS: political communication, political participation, media, digital media, media effects

RANJIVOST POJEDINACA I PODLOŽNOST UTICAJU RADIKALIZACIJE: PREGLED I SELEKCIJA RELEVANTNE LITERATURE

Marko Krstić

*Ministarstvo unutrašnjih poslova
Republike Srbije*

SAŽETAK

Cilj ovog rada je da se prezentuje i analizira relevantna literatura o radikalizaciji gde su kroz pregled naglašene neke ključne tačke neslaganja i rasprave u aktuelnom akademskom i političkom diskursu o radikalizaciji i terorizmu. Prikazani su događaji u teorijskim okvirima za razumevanje radikalizacije, uključujući debate o definicijama, osnovnim uzrocima, obrascima regrutacije, kao i fazama procesa radikalizacije. Pregled literature prezentuje aktuelne akademske rasprave o složenim faktorima koji kreiraju određenu vrstu radikalizacije, kao i ideološke osnove i izraze, organizacione strukture, manifestacije i uzroke koji su povezani sa njom. U radu će se istražiti putevi, ideje, metode i načini radikalizacije, kako bi se razvile i implementirale efikasne preventivne kontrame. Radikalizacija je fenomen koji je primenjiv na različite pojedince i grupe, a u radu će fokus biti na islamističkoj radikalizaciji.

KLJUČNE REČI: radikalizacija, terorizam, regrutacija

UVOD

U radu je izvršena identifikacija i pregled 63 neklasifikovana izvora koji se odnose na radikalizaciju. Literatura se sastoji od izveštaja sponzorisanih od strane vlade, stručnih časopisa, članaka u časopisu, akademskih istraživanja, knjiga i izveštaja iz štampe. Na osnovu inicijalne pretrage (Google scholar, COBIS), selektovano je 63 izvora koji datiraju od 2001. godine do danas. Literatura pokriva niz tema: definicije, opisi međunarodnih i domaćih iskustava sa radikalizacijom, modele i okvire, kao i preporuke i

Kontakt autora:

Marko Krstić, Norveška 6/16, 15000 Šabac, Srbija.
E-mail: marko.krstic.1982@gmail.com

većina literature uključenih u bibliografiju predstavlja informacije o opštim karakteristikama radikalizacije. Dok istraživači nisu pronašli dokaze o standardnom profilu pojedinaca koji su postali radikalizovani, nekolicina autora sugeriše uobičajene atribute vezane za tipove pojedinaca koji mogu postati radikalizovani, faktori koji utiču na radikalizaciju i putevi koji vode do ovog procesa. Druge teme koje se pojavljuju u literaturi uključuju definicije i terminologiju, teorijske modele i okvire, praznine u znanju i preporuke za identifikovanje radikalizacije.

U okviru debate o radikalizaciji, stručnjaci su se borili da razumeju ideologije koje inspirišu članove „islamskih“ naoružanih grupa i drugih uzročnih pokretača, bilo da su socijalni, ekonomski ili reakcionarni. Iako je ovo doprinelo različitoj literaturi o nasilnom radikalizmu, terorizmu i ekstremizmu, postoji malo akademskog konsenzusa a kamoli empirijskih studija za validaciju postojećih teorija. Ovaj rad pokušava sintetizovati postojeće znanje o pokretačima radikalizacije. Studije o radikalizaciji postale su prioritet u Evropi u poslednjih petnaestak godina, što je dovelo do mnoštva publikacija koje istražuju njegove motive i uzroke, kao i procese u kojima pojedinci i grupe koriste da podržavaju radikalne ideje i učestvuju u nasilničkim akcijama.

Ovaj pregled literature nastoji da olakša razumevanje radikalizacije kao složenog i dinamičnog procesa, što podrazumeva identifikaciju njegovih transformativnih faza i pokretača i kako to može ili ne dovesti do političkog nasilja i terorističkih akcija. Pregled obuhvata definicije radikalizacije koje su izneli akademici i kreatori politike; faktore i osnovne uzroke koji stvaraju i dovode do radikalizacije pojedinaca ili grupa; faze procesa radikalizacije; istorijsku pozadinu, ideje i manifestacije islamske radikalizacije. Deo literature se fokusira na mesta na kojima se kaže da se radikalizacija odvija – zatvori, džamije, univerziteti, madrase, dijaspora ili internetu. Drugi deo naglašava navodne pokretače radikalizacije – diskriminaciju, strano okupiranje ili kontrateroristička prekomerna reakcija. Ipak, druge studije fokusiraju se na ulogu ideologije i religije, posebno salafizma i vahabizma.

Neka od centralnih istraživačkih pitanja na kojima se odvija današnji pregled su zašto, kada i kako se pojedinci regrutuju u organizacijama koje neguju radikalne stavove i zašto, kada i kako se neke od ovih osoba (sami ili sa drugima) angažuju u nasilnim postupcima koji mogu uključiti fizičko uništavanje ili ugrožavanje sigurnosti i života ljudi? Radikalizacija se najbolje shvata kao dinamična i višestruka pojava koja se javlja u interakciji pojedinih ranjivosti (biografska izloženost) sa ohrabrujućim okruženjem, i stoga je uvek specifična za određeni kontekst. Potrebno je razmotriti tri nivoa studiranja faktora radikalizacije – mikro (individualno), mezo (društveno okruženje / grupna dinamika) i makro (širi društveni i politički okružni) nivo analize. Literatura radikalizacije približila je predmet soci-

jalizacije nasilja iz više uglova. Jedan pravac uglavnom istražuje kako su takozvani „ugroženi“ pojedinci socijalizovani ideološki i psihički od strane regrutora terorističkih organizacija, koji završavaju kao ubice ili čak samoubilački teroristi. Druga škola više naglašava kako mladi ljudi koji traže avanturu i, u njihovom pogledu, stvarno iskorišćavaju terorističke organizacije, sami ili postupaju u skladu sa njima ili u njihovo ime u potrazi za ličnim ispunjavanjem i prihvatanjem od strane nasilnih ekstremnih organizacija. Često se pretpostavlja da radikalizacija prethodi regrutovanju, ali bilo je slučajeva kada je regrutovanje na prvom mestu, a praćeno je radikalizacijom.

POJAM RADIKALIZACIJE KAO UVODA U TERORIZAM

Naučnici priznaju potrebu za inkorporiranjem karakteristika ponašanja radikalizacionih mehanizama kako bi se obuhvatili raznovrsni procesi regrutovanja i ponašanja povezanih sa napredovanjem terorističke ideologije. Međutim, terorističke organizacije i dalje se šire na alarmantnom nivou u mnogim delovima sveta, što rezultira stvaranjem različitih supkultura u mnogim zajednicama. Od 11. septembra 2001. godine, pretnja radikalizovanih salafista-džihadista se promenila. Događaji u Londonu, Madridu, Baliju i Amsterdamu ilustruju nove trendove u uključivanju lokalnih zajednica u terorističke aktivnosti, u kojima lokalne terorističke organizacije i stanovnici koriste obrasce al-Kaide kao ideološke inspiracije (Cherif et al. 2010). Od momenta kada je postao aktuelan, koncept radikalizacije nasledio je niz ugrađenih, ograničavajućih pretpostavki: da oni koji izvršavaju terorističko nasilje potiču iz veće grupe ekstremističkih simpatizera sa zajedničkom islamskom ideologijom koja inspiriše njihove akcije; da ulazak u ovaj širi krug ekstremista može biti određen individualnim ili grupnim psihološkim ili teološkim faktorima; i da znanje o ovim faktorima može omogućiti vladine politike da smanje rizik od terorizma (Kundnani 2012, 3–5). Od 9/11, pitanja islama, muslimana, terorizma i radikalizacije bili su na čelu nacionalnog bezbednosnog diskursa. Konkretnije, zabrinutost od „domaćeg“ terorizma i radikalizacije, posebno među mladima američke muslimanske nacionalnosti, bila je zabrinjavajuća zbog uspešnih i neuspešnih terorističkih napada u Evropi (Beutel 2007, 11). Globalni „rat protiv terorizma“ možda je bio loš pravac za željene ciljeve post-9/11 ere, ali sam terorizam i upotreba terorističkih taktika bili su i još uvek su problematični koncepti. Međutim, naponi da se fokusiraju na radikalizaciju i radikalne ideologije, kako bi se suočili sa problemom terorizma, doveli su do susretanja sa ozbiljnim izazovom: Većina radikala nije (i ne) se angažovala u terorizmu, a mnogi teroristi nisu (i ne) radikalizovali „u bilo kom tradicionalnom smislu (Borum 2011).

Radikalizacija nije univerzalno definisan pojam, čak se može smatrati još nedefinisaniji i neistraženiji od pojma „terorizma“ (Lakhami 2014: 29). Newmam (2008: 3) navodi da ideja o radikalizaciji relativno nova, naime, tek početkom dvehiljaditih ovaj pojam se jedva spominje u akademskoj literaturi o terorizmu i političkom nasilju, ali je malo učinjeno da bi se sistematski razvio u konceptualni alat kroz koji bi se razumeo proces koji može navesti pojedince da podrže nasilni ekstremizam.

U poređenju sa drugim oblastima društvenih nauka koje se bave ljudskim razvojem i ponašanjem, empirijska istraživanja u studijama radikalizacije su do sada bila oskudna, i stoga teorijski napredak ostaje na relativno niskom nivou sofisticiranosti. Sa naučnog stanovišta, ovo polje je još uvek u pojvu (Thornton 2015, 10).

Kruglanski i drugi (2017: 217) su saglasni da, i pored toga, ne postoji vojno rešenje za ovaj problem, bez obzira koliko je ekstremista ubijeno ili uhvaćeno, mnogi drugi će brzo doći na njihovo mesto. Berger (2017: 6) radikalizaciju definiše kao jedan „cikličan“ proces kroz „usvajanje ekstremnih ideja“ ili definisanje ekstremista kao ljudi koji imaju „radikalne ili ekstremne ideje i stavove“. Prema Schmidtu (2012a: 26), fokus dosadašnjih istraživanja o radikalizaciji bio je više usmeren ka „ranjivom pojedincu“, izmanipulisanom da postane terorista, i sve donedavno, „podsticajno okruženje“, nije zadobilo istu količinu pažnje kao „ugroženi pojedinac“. Takođe, još više pažnje dato je pokretačima radikalizacije na makro, nego za mikro-nivou. Ovaj autor dalje navodi (2012: 17) da radikalizacija predstavlja individualni ili kolektivni (grupni) proces, pri čemu, obično u situaciji političke polarizacije, jedna ili obe strane napuštaju normalne prakse dijaloga, kompromisa i tolerancije, i teže sve intenzivnijoj posvećenosti konfrontacionim taktikama rešavanja konflikta.

Cragin (2014) konstruiše konceptualni model koji se može koristiti za dalje istraživanje o ovoj temi. Naglašava četiri faktora: moralnu reputaciju, percipirane troškove, percepciju neefikasnosti nasilja i odsustvo jačanja društvenih veza kao faktora koji doprinose otporu pojedinaca nasilnom ekstremizmu. On dalje zaključuje da su otpor, radikalizacija i razdvajanja suštinski različiti fenomeni i moraju se tako tretirati od strane policije i vladinih aktera. McCauley & Moskalenko (2008: 415–416) navode da radikalizacija podrazumeva promenu uverenja, osećanja i ponašanja u pravcima koji sve više opravdavaju nasilje među grupama i zahtevaju žrtvu u odbrani grupe. Ovi autori identifikuju 12 mehanizama kao doprinos radikalizaciji. Od toga, 3 se tiču radikalizacije na nivou „mase“ (na primer, mobilizacija nacije za rat), a 5 se odnosi na radikalizaciju na nivou grupe (na primer, napredovanje prema sve ekstremnijim akcijama političke organizacije). Preostala 4 mehanizma identifikacije odnose se na motive pojedinaca za učešće u terorističkim organizacijama i aktivnostima.

Za Silbery i Bhatti (2007: 19), proces radikalizacije sastoji se od četiri različite faze: preradikalizacije, samoidentifikacije, indoktrinacije i džihadizacije, i svaka od njih je jedinstvena sa specifičnim obeležjima. Svi pojedinci koji započnu ovaj proces ne moraju nužno proći kroz sve faze i mnogi se, zapravo, zaustavljaju ili napuštaju ovaj proces u različitim tačkama, međutim, pojedinci koji prolaze kroz ceo proces verovatno da će biti uključeni u teroristički akt.

Kulminacija fenomena radikalizacije u procesu geneze terorizma predstavlja ozbiljnu pretnju bezbednosti, a naglasak je na modelu perspektive značajnosti, koji sublimira uloge motivacije, ideologije i društvenih procesa u radikalizaciji (Dugas & Kruglanski 2014, 423). Procesi radikalizacije i deradikalizacije mogu se posmatrati kroz jedan piramidalni model, koji razlikuje tri faze: osetljivost na radikalnu ideologiju, zatim fazu kroz koju pojedinac postaje član radikalne grupe i, na kraju, spremnost osobe da deluje u ime ideologije grupe, odnosno planiranjem napada (Doosje et al. 2016, 16). U svojim istraživanjima, Kruglanski i saradnici (2014: 70–73) zastupaju stav da je potrebno proceniti stepen radikalizacije kao odnos neravnoteže između fokusnog cilja na koje je usmereno ekstremno ponašanje i drugih zajedničkih ciljeva kojima se ljudi svakodnevno posvećuju. Pored toga, dehumanizacija i delegitimizacija članova izvan grupe podrazumeva da se njihovo ubijanje ne odnosi na zabranu ubijanja koja se odnosi na ostale ljude. To je delimično razlog zašto je „terorista za nekog terorista, dok je za drugog borac za slobodu“ i zašto su percepcije nečijeg radikalizma, odnosno ekstremizma u „očima posmatrača“.

Iako su dve dimenzije radikalizacije – akcija (ponašanje) i stavovi (ciljevi i percepcije) – tesno povezani, oni ne moraju nužno da zavise ili da odgovaraju jedni drugima. Radikalni stavovi ne prethode uvek ili dovode do nasilnih činova, a učešće u nasilnim grupama ne podrazumeva uvek pridržavanje radikalnih ciljeva i okvira referenci. Za loše upravljanje se već dugo pretpostavlja da je pokretač nasilnog ekstremizma. „Osnovna logika je da demokratske institucije i procedure omogućavaju mirno pomirenje protivrečnosti i obezbeđivanje kanala za učešće u kreiranju politike, rešavanju onih osnovnih uslova koji su podstakli nedavni porast islamskog ekstremizma u svetu (Allan et al. 2015, 14). Pre svega, teroristi najčešće vide svoje postupke kao racionalne i stoga prvi korak koji pomaže u sprečavanju drugih da krenu ovim putem jeste prepoznavanje te činjenice (Gunaratna & Hennessy 2012, 2).

Uopšteno govoreći, strukturalni „potisni“ faktori su važni u stvaranju uslova koji favorizuju porast ili širenje u privlačnosti nasilnog ekstremizma ili pobune. Podsticajni faktori mogu po prirodi još biti i socioekonomski, politički i kulturni (USAID 2011, 2–3). Razumevanje radikalizma se mnogo razlikuje od zemlje do zemlje; neke definišu radikalizam ili ekstremizam

uglavnom uopšteno, u smislu podržavanja upotrebe nasilja. Druge zemlje ga formulišu mnogo šire, ponekad čak i u kontekstu koji uključuje netoleranciju unutar radikalizma, kao što je slučaj sa trenutnom strategijom Velike Britanije (Sedgwick 2012, 2). Radikalizacija nije univerzalno definisan pojam, čak se može smatrati još nedefinisaniji i neistraženiji od pojma „terorizma“ (Lakhami 2014, 29). Kao što njene definicije ukazuju, radikalizacija se najbolje posmatra kao proces promene, lične i političke transformacije iz jednog stanja u drugo. Naučnici tvrde da je radikalizacija, za većinu ljudi, postepeni proces i onaj koji zahteva napredovanje kroz različite faze i ne događa se ni brzo ni lako (Christmann 2012, 10). Radikalizacija je manifestacija devijantnih i neracionalnih obrazaca ponašanja, i generalno se shvata kao proces koji dovodi do povećane upotrebe nasilja kako bi se ispunili politički ciljevi (Abbasi 2014, 15).

Kao što je ranije rečeno, radikalizam je kao izraz stariji od ekstremizma i u toku više od dve stotine godina prošao je kroz promene značenja. Termin se prvobitno koristio u medicini i služio je da opiše politički stav krajem dvadesetih godina 17. veka. Koncept se širio od tadašnje progresivne Engleske revolucije posle 1688. godine do prosvetiteljstva u Francuskoj u 18. veku, pristižući u Nemačku tek u 19. veku. Po pitanju sadržaja, on je generalno postao obrazac prosvetljenih, liberalnih i levičarskih političkih načela, suprotstavljenih reakcionarnim političkim ustanovama. (Bötticher 2017). U toku je debata o tome šta podrazumeva radikalizacija, bilo da se odnosi na verovanja, akciju ili oboje; da li je ideologija u pitanju; faktori rizika locirani na društvenom, grupnom ili individualnom nivou, ili na svim ovim nivoima; da li je proces linearan, sa jasno identifikovanim fazama koje nužno vode od jedne do druge; ili da li su potencijalno radikalne misli i akcije nepovezane, ili bar ne istovremeno (Stern 2014).

Mnogi autori nude definiciju radikalizacije, različito zaključujući da ovaj termin izražava „ličnu i političku transformaciju“ (Young, Roose, Holsappel 2014). Uprkos više od deset godina istraživanja, i dalje nema konsenzusa oko definicije „radikalizacije“. Definicija formulisana od strane Evropske unije, odnosno RAN-a glasi: „Pojedinci ili grupe postaju netolerantni u pogledu osnovnih demokratskih vrednosti kao što su ravnopravnost i raznolikost, kao i sve veća sklonost ka upotrebi nasilja za postizanje političkih ciljeva koji negiraju i / ili potkopavaju demokratiju“ (Schmid 2016, 26). Borum (2012: 8–9) navodi da su koncepti radikalizacije i terorizma ponekad spojeni i isprepletani, a sam pojam radikalizacija se odnosi na proces razvijanja i intenziviranja ekstremističkih ideologija i verovanja. S obzirom na to da istraživači i vlade ne mogu postići konsenzus ni u definisanju terorizma, možda ne bi trebalo da čudi što takva raznolikost stavova postoji u definisanju još nijansiranih koncepata vezanih za radikalizaciju. Kroz razvijanje ili usvajanje ekstremističkih uverenja koja oprav-

davaju nasilje, radikalizacija predstavlja jedan od mogućih puteva u uključivanje u terorizam, ali to svakako nije jedini put.

PODSTICAJNI FAKTORI I PUTEVI RADIKALIZACIJE

Brojne studije ukazuju na važnost posebnog i često čak i traumatičnog događaja kako bi se stvorilo kognitivno otvaranje i ponovno razmatranje angažovanja osobe u radikalnoj ili ekstremističkoj grupi. Ovi događaji mogu uključivati iskustva nasilja ili drugih situacija koje menjaju osobu, kao što su zatvaranje ili gubitak prijatelja i članova porodice, koji ozbiljno narušavaju trenutni osećaj pripadnosti ili identitet osobe u vezi sa članstvom u radikalnoj grupi. Sa druge strane, mnogi bivši ekstremisti i teroristi su takođe opisali dugotrajna iskustva i podsticaje za radikalizaciju: obrazovanje u zatvoru, lični odnosi sa strancima koji se suprotstavljaju prethodno stavljenim stavovima ili jednostavno neprekidni lanac malih događaja i iskustava koji u suštini lagano ali neprekidno pogoršavaju ideološku osnovu za učešće (Kohler 2016, 20–21).

Mogadam, npr., tvrdi da percepcija nepravde može pokrenuti i znatno ubrzati put ka radikalizaciji. U ovoj fazi, pojedinci traže priliku da nadoknađuju ove nepravde, a ako se ovaj cilj ne postigne tokom sledeće faze pojedinci mogu usmeriti svoju frustraciju prema drugim objektima, tj. zajednicama, pojačavajući njihovo nepoštovanje (Moghaddam 2005). Ranjivost je stanje otvorenosti za napad, i u kontekstu razumevanja puteva nasilnog ekstremizma može se posmatrati kao „faktor koji ukazuje na neke ljude koji imaju veću otvorenost za povećani angažman od drugih”. Ovi faktori ranjivosti dolaze u interakciju sa psihološkim propozicijama koje mogu uticati na motivaciju osobe, atributski stil, volju i stavove na način kojim tu osobu čine ranjivom od drugih i samim tim i pogodnu za angažovanje u terorističkim aktivnostima (Borum 2012, 291).

Na osnovu analize višestrukih militantnih ekstremističkih grupa sa rasponom različitih ideologija, Borum primećuje da „čini se da postoje neki vidljivi markeri ili faze u procesu koji su zajednički za mnoge pojedince u terorističkim grupama i revnosnim pripadnicima ekstremističke ideologije. Proces počinje formulisanjem nekog nezadovoljavajućeg događaja ili stanja kao nepravednog, a za nepravdu se krivi državna politika, osoba ili nacija. Odgovarajući objekat, percipiran kao pretnja, potom je potvrđena – često demonizovana – što olakšava opravdanje agresije (Borum 2003, 69; 2004, 28).

Rane biološke teorije kriminala zasnovane su na pretpostavci da oni koji se bave kriminalnim ponašanjem poseduju anomalije u svom fizičkom ustrojstvu koji ih čine drugačijim od ostalog dela stanovništva koji nisu skloni prestupima. Teorije su se fokusirale na pojedinca kao jedinicu analize, a smatra se da je uloga društvenih varijabli minimalna (Clevenger,

Birkbeck 1996). Ne postoji jedinstveni teroristički profil niti jedini osnovni uzrok koji se nalazi iza radikalizacije u terorizmu. Ova shvatanja dovela su mnoge posmatrače da naprave dva negativna zaključka: 1) profilisanje kako bi se identifikovali mogući teroristi; 2) neki će takođe tvrditi da je bezobzirno pokušati razviti strategije za sprečavanje ovih raznovrsnih procesa radikalizacije jer takve mere neće moći da ih uklope (Bjørge 2011, 1).

Bez obzira na njihovu teorijsku i praktičnu važnost, do sada je većina studija radikalizacije i deradikalizacije fragmentirana u odvojene discipline i aktuelne fokusne oblasti, što naglašava različite teorijske pristupe i različite aspekte ove pojave. Različitim talasima nasilja bavili su se stručnjaci različitih geografskih područja, koristeći različite instrumente i često donoseći idiosinkratska objašnjenja. Naročito talas islamističkog političkog nasilja tokom protekle decenije privukao je veliki broj istraživanja o procesima radikalizacije i deradikalizacije (Della Porta & LaFree 2011, 5). Uzimajući u obzir da događaji i okolnosti determinišu okolnosti da ljudi gravitiraju na nasilnom ekstremizmu, praktičarima nije lako da utvrde koji tip ličnosti je najviše sklon radikalizaciji. Kao što pojedini faktori mogu privući ljude ka nasilnom ekstremizmu i terorizmu, takođe, isti ti faktori mogu promovisati i podstaći i deradikalizaciju i razdvajanje (Ali et al. 2017, 2).

Prema Oksfordovom engleskom rečniku, jedno značenje „radikalnog” predstavlja onog pojedinca koji podržava „ekstremni deo grupe”. U tom smislu, termin se može koristiti kao sinonim za „ekstremističko”, i suprotno od „umerenog”. „Radikalizacija” tako ukazuje na kretanje tog kontinuumu. Upotreba izraza „radikal” u svom relativnom smislu, onda, nije problematična (Sedgwick 2010). Radikali nose sa sobom više negativnih konotacija i često se pripisuju neusaglašenosti i, u mnogim slučajevima, nasilju. Radikalizam se, stoga, može pokazati kao primer fundamentalizma. Iako je islamski politički radikalizam samo jedan aspekt mnogih oblasti islamskog fundamentalizma, može se dogoditi na različite načine (Abbas 2007). Njihova prividna integracija, podrazumevana njihovim spoljašnjim izgledom, često maskira frustraciju i ljutnju koja se lako eksploatiše. Nasilna radikalna islamistička ideologija apeluje zbog svog političkog i teološkog konteksta koja je nedolično legitimirana. Ovu ekstremističku ideologiju podstiču i percepcije u vezi sa radnjama određenih nacionalnih država i njihovim pristupima spoljnoj politici, kao i načinu na koji se integrišu muslimanske manjine kod kuće. Kako država nastavlja svoj pravni, socijalni i kulturni napad na muslimane, pokušavajući da ojača antiterorističku legislativu kod kuće, dok se bori protiv muslimanskih „pobunjenika” u inostranstvu, mnogo više mladih muslimanskih muškaraca radikalizuje (Abbas 2007).

Uopšteno, radikalizacija predstavlja razvoj i intenziviranje verovanja, osećanja i akcija u podršci bilo kojoj grupi ili uzroku konflikta. Radi-

kalizacija u odgovoru na pretnju je toliko pouzdana da teroristi mogu računati na nju kao strategiju. Može pokrenuti talentovanog matematičara, sina bogatog čoveka, grupe idealističkih studenata ili cele nacije prema političkom nasilju. Radikalizacija nije nešto što se događa samo drugima, mentalno bolesnoj osobi ili ubici. To je psihološka putanja koja se, s obzirom na ispravne okolnosti, može dogoditi bilo kojoj osobi, grupi ili naciji. (McCauley & Moskalenko 2011, 4). Mnoge teorije su ponudile objašnjenje pokretača ili uzroka radikalizacije, ali gotovo je nemoguće sa sigurnošću reći šta su uzroci, jer je tako teško razaznati da li je neki faktor instrumentalan ili samo prisutan. Možda je korisnije razmišljati o „radikalizujućim agensima”, faktorima koji su prisutni (iako ne moraju biti uzročni) i koji se često pojavljuju u različitim slučajevima (Briggs & Birdwell 2009).

Štaviše, radikalizacija nije nusproizvod od sopstvenog interesa, jer to često podrazumeva samopomoć za širu viziju kako bi svet trebalo da izgleda. Može biti kratkoročnih nagrada, kao što je zadovoljstvo izbacivanja protiv neprijatelja. Uopšteno, međutim, radikalizacija podrazumeva nanošenje štete naciji-državi čak i na visokim nivoima ličnog rizika (Useem and Clayton 2009). Proces radikalizacije odigrava se u neprijateljskom fizičkom okruženju, ali ga znatno pospešuje Internet, što rezultira u odvojenoj, decentralizovanoj društvenoj strukturi. Pretnja ovog „lidera bez lidera” je samoograničavajuća zbog svoje ograničavajuće strukture i nedostatka privlačnosti njegovih utopijskih ideala (Sageman 2008). Ako neodređeni obim radikalizacije (a time i kontraradikalizacije) služi da zbuni ono što bi trebalo da bude odgovor, niti upotreba tog pojma ne pruža vrednost o tome zašto ljudi postaju teroristi ili kakva je trajektorija terorizma. Kao što nema samo jednog puta u terorizam, ne postoji obično razumljiva metrika za radikalizaciju koja može dati adekvatan odgovor kada i zašto pojedinci prelaze granicu od održavanja „radikalnih” stavova kako bi postali nasilni ekstremisti (Richards 2011).

Tipičan obrazac radikalizacije sastoji se od četiri faze koje se preklapaju: 1. predradikalizacija, 2. konverzija i identifikacija sa radikalnim islamom 3. indoktrinacija i jača grupna veza, 4. aktuelna teroristička dela ili planirani napadi. Naime, proces radikalizacije je jedinstven za svaku osobu i čini se da ne postoji univerzalan profil domaćih terorista. Ne postoji determinizam ili logika progresije u nizu akcija i događaja, iako je verovatno da povećana grupna veza i dinamika male grupe u nekim fazama mogu poslužiti kao akceleratori za naprednu radikalizaciju. Za mnoge, proces počinje dok su tinejdžeri. Pojedinci koji traže uzrok i jači muslimanski identitet sve više pronalaze odgovor u ideologiji radikalnog islama (Precht 2007).

Razvijen je okvir koji uzima u obzir kritične varijable – interne i eksterne, kao i interakcije između njih i ispitivane grupe – koje podrazu-

mevaju povećanje rizika za eskalaciju prema političkom nasilju. Identifikovani pokazatelji su grupisani u okviru četiri konceptualne kategorije: (1) spoljni faktori, uključujući istorijske, kulturne i kontekstualne karakteristike; (2) ključni akteri koji utiču na grupu, uključujući režim i druge protivnike, kao i konstituente i pristalice; (3) grupa / organizacija: karakteristike, procesi i strukture, uključujući ispitivanje takvih faktora kao što su stil liderstva i donošenje odluka, grupno iskustvo sa nasiljem i grupna ideologija i ciljevi; i (4) karakteristike trenutne situacije, uključujući pokretanje događaja. Ukupno 4 varijable identifikovane su u okviru 4 kategorije za uspostavljanje ukupnog integrisanog okvira. Ovaj okvir pruža osnovu za rigoroznu analizu rizika radikalne grupe za terorizam. U svim gorepomenutim vrstama grupa ideologije su zauzele ključne pozicije u opravdavanju nasilnih činova. To pokazuje da su sve ideologije sposobne da opravdaju nasilje i terorističke akcije ili militantnost, ali i da ispitivanje ideologije počinitelja po sebi nema smisla. Umesto toga, mora se posmatrati kako počinioci upotrebljavaju i tumače ideologiju, u kojoj meri ideologija, kao individualni i grupni identitet, igra ulogu u odluci pojedinca da učestvuje u nasilničkoj akciji i kako ideologija utiče na stvaranje identiteta (Post et al. 2002).

Radikalizacija je proces kojim se ljudi okreću ekstremizmu. Za razliku od ekstremizma, ideja o radikalizaciji kao procesu nije posebno kontroverzna. Niko ko proučava radikalizaciju ne veruje da se pojedinci pretvaraju u ekstremiste preko noći ili da je njihov zagovor ekstremizma uzrokovan jednim uticajem. Praktično svi akademski modeli osmišljavaju radikalizaciju kao progresiju koja se igra u određenom vremenskom periodu i uključuje različite faktore i dinamiku (Olsen 2009). Pored toga, iz razloga konceptualne jasnoće, smatramo da je važno razlikovati regrutovanje i radikalizaciju. Iako su dva koncepta povezana, oni označavaju različite fenomene gde regrutovanje „podrazumeva praktične korake ka pridruživanju nasilnoj grupi”, dok radikalizacija opisuje promene u stavu koji vode ka sankcionisanju i, konačno, učešću u upotrebi nasilja za ostvarenje političkog cilja. Jednostavno rečeno, regrutacija se nalazi na interfejsu između radikalizacije i potrage za nasiljem i predstavlja, prema rečima Majkla Taarbia, „most između ličnog verovanja i nasilnog aktivizma (Neumann and Rogers 2007).

Većina definicija koje su trenutno u opticaju opisuju radikalizaciju kao proces (ili procese) u kojem pojedinci ili grupe odobravaju i (konačno) učestvuju u upotrebi nasilja za postizanje političkih ciljeva. Neki autori je nazivaju „nasilnom radikalizacijom” kako bi naglasili nasilni ishod i razlikovali proces od nenasilnih oblika „radikalnog” razmišljanja (Neumann 2010). Za ljude koji ranije nisu izrazili ekstremističke stavove da bi se radikalizovali, potrebno je da se dogodi niz psiholoških procesa. Ovi su opisani kao 'kognitivno otvaranje' i 'poravnanje okvira'. Kognitivno otvaranje se

odnosi na proces kojim lična kriza dovodi do ponovnog ocenjivanja prethodno održanih verovanja i spremnosti da promeni stavove i perspektive pojedinca. Poravnanje frejmova se odnosi na promenu načina razmišljanja pojedinca kako bi se bolje prilagodio novom skupu verovanja. Sledi da su ključni događaji, kao što su doživljavanje ugnjetavanja ili viktimizacije, smrt nekog bliskog pojedinca ili zatvor, mogli pružiti kognitivno otvaranje, bar u nekim slučajevima. Jednom kada je pojedinac otvoren za nove ideje, izlaganje ekstremističkim pogledima, naročito od nekoga bliskih socijalno, može lakše dovesti do radikalizacije (Munton et al. 2011).

Radikalizacija je u stvari individualni proces koji kombinuje spoljne faktore i lične okolnosti. Od onih koji usvajaju radikalne stavove samo nekoliko njih idu dalje prema terorističkom nasilju (Jenkins 2011). Važno je razmotriti status radikalizacije kao stvarnog i nezavisnog sociološkog fenomena. Izgleda da postoji značajna strukturalna disjunktura između: (1) aktuelnosti radikalizacije kao procesa koji može i rezultira nasilnim radnjama; (2) posredovanje radikalizacije, uključujući presecanje, preklapanje i sudaranje diskursa političara, obaveštajnih agencija, novinara i interesnih grupa; i (3) empirijska baza dokaza društvenih nauka koja podržava postojanje (Hoskins and O'Loughlin 2009). Uključivanje u terorizam je složen psihosocijalni proces koji obuhvata najmanje tri naizgled različite faze: postati terorista, biti terorista – sinonim za angažovanje u nedvosmisljenoj terorističkoj aktivnosti – i odvajanje (što može ili ne može dovesti do naknadne deradikalizacije) (Horgan 2008).

Proces radikalizacije, u kojem mnogi izraženi radikali tvrde da imaju više „autentičnog“ ili „istinskog“ osećaja kako najbolje ostvariti društvene promene, privlači upoređivanje sa pretvaranjem u religijske pokrete i takozvane „kultove“. Zaista, radikalizacija prati sličan proces, u kojem se radikali ponovo mogu preoblikovati svojim aktivističkim identitetima i videti njihov bivši, neradikalni aktivizam kao neefikasan (Cross & Snow 2011). Hipoteza relativnog lišavanja verovatno pripada najpoznatijim sociološkim pokušajima objašnjavanja kolektivne političke mobilizacije i nasilja. Hipoteza pretpostavlja da se kolektivna mobilizacija, terorizam ili građanski rat pojavljuju kada se ljudi osećaju lišenim ekonomskih, socijalnih ili kulturnih koristi sa kojima se osećaju spokojno. Ljudi mogu doživeti relativno lišavanje ili upoređivanjem njihovog položaja sa položajem drugih grupa u društvu, ili zbog vremenskog razvoja u kojem period nakon širenja prava i privilegija prati period stagnacije (Dalgaard-Nielsen 2008).

Generalno, radikalizacija u bilo koji oblik terorističkog nasilja predstavlja fazni proces. Postoje različiti opisi u relevantnoj literaturi društvene nauke u pogledu broja i vrsta faza, faza ili koraka u procesu radikalizacije (Expert Group 2008). Postoje dva faktora koja pospešuju radikalizaciju, „potiskivanje“ i „povlačenje“. Potisni faktori su negativne dru-

štvene, kulturne i političke karakteristike društvenog okruženja koje pomažu u „guranju“ ugroženih pojedinaca na put nasilnog ekstremizma. Potisni faktori su oni što se obično poznaju kao „osnovni uzroci“, kao što su siromaštvo, nezaposlenost, nepismenost, diskriminacija i politička / ekonomska marginalizacija. Faktori povlačenja su, s druge strane, pozitivne karakteristike i koristi ekstremističke organizacije koja „vuče“ ugrožene pojedince da se pridruže (Hassan 2012). Proces individualne radikalizacije sastoji se od tri zahteva (logički neophodni uslovi): traumatska iskustva, ekstremistička indoktrinacija i gubitak inhibicije ubijanja. Grubo govoreći, prvi predstavlja motiv za vođenje nasilnih napada. Drugi pruža kognitivnu podršku. Treći onemogućava inhibicije ubijanja ljudi koji su se razvili kao društveni članovi zajednice (Cioffi-Revilla and Harrison 2011). Biti radikalan nije uvek prvi korak na putu ka nasilju. U stvari, radikalizacija koja vodi ka nasilju može se razlikovati različitim indikatorima od onih koji ukazuju na čisto „versku“, nenasilnu radikalizaciju (Bartlett et al. 2010). Veoma česta osobina savremenih radikala je ideološka netrpeljivost, koja prikazuje sistem verovanja koji odbija da „toleriše praksu, uverenja i / ili načela drugih pojedinaca ili grupa. Ona obuhvata frigidiju i demonstraciju gorčine i / ili neprijateljstva prema onima koji se ne slažu ili ne slažu sa svojim sistemom verovanja“ (Salaam 2013).

ZAKLJUČAK

Iz ovog pregleda literature, radikalizacija je predstavljena kao složen fenomen koji se ne može istražiti kroz jedan pojedinačan put i u taj proces je uključeno dosta faktora. S obzirom na to da u sadašnjoj literaturi još uvek postoji nekoliko praznina, preduzeti su mnogi koraci ka boljem razumevanju radikalizacije mladih muslimana u zapadnom svetu. Zapravo, radikalni pokreti deluju i kao agenti i strukture, u interakciji sa konkurentima i protivnicima. Ipak, uprkos navedenim dostignućima istraživanja o radikalizaciji, mnogo je više potrebno da bi se razumeo ovaj višestruki fenomen.

Fenomen radikalizacije danas se razvija i menja velikom brzinom, sa svojim ekstremnim oblicima koji se manifestuju globalno. Razorne dimenzije (nasilne) islamske ili desničarske radikalizacije postale su dramatično vidljive u Evropi i predstavljaju ozbiljne izazove za evropska društva. Ovaj pregled literature prezentuje ključne akademske koncepcije i rasprave o fenomenima radikalizacije koji mogu rezultirati terorističkim nasiljem. Pregled ima za cilj da pomogne naučnicima, istraživačima i praktičarima koji ulaze u polje radikalizacijskih studija da se lakše snađu kroz složenost osnovnih procesa i faktora koji vode različite pojedince ili grupe da usvajaju radikalne ideje i izvrše dela nasilja. Propusti koji se javljaju u pregledu literature u oblasti radikalizacije uključuju nedostatak jasnoće

o tome kako se pojedinci transformišu i usled nezadovoljstva i frustriranosti prihvataju nasilje kao način političke borbe. Problem je dalje što razumevanje terorizma, kako je navedeno u literaturi, i dalje ne može objasniti zašto neki ljudi postanu teroristi dok drugi ne. Lakše je prezentovati kako radikalne ideje teroristi internacionalizuju *post facto*. Ali to i dalje ne objašnjava zašto neki ljudi koji su izloženi radikalnim idejama nisu radikalizovani, zapravo, većina ljudi izloženih radikalnim idejama nije radikalizovana. Neophodno je bolje razumevanje ovih kompleksnih i osetljivih procesa, zatim prepoznati ih i analizirati ih, kao i motivacije onih koji stoje iza toga, i to mora biti prvi korak u formulisanju politika za ograničavanje regrutovanja u terorizam.

Prisutna je bliska povezanost između radikalnih ili ekstremističkih pogleda i stavova, s jedne strane, i upotrebe nasilja, sa druge, iako ova dva faktora ne moraju nužno delovati zajedno. Pojedinci i grupe mogu zagovarati radikalne i ekstremističke poglede, bez potrebe da razvijaju agresivne taktike. Istovremeno, učešće u nasilnim postupcima nije nužno zasnovano na pridržavanju radikalnih verovanja i razmišljanja, ali može biti motivisano ličnim ili grupnim lojalnostima ili vršnjačkim pritiskom. Putevi radikalizacije mladih variraju a diktira ih njihov nivo obrazovanja. U područjima pogođenim siromaštvom ili slabo obrazovanim, manipulativnim narativima pojedinci će svakako biti podložniji radikalizaciji. Kada su nivoi obrazovanja veći, ekstremisti pozivaju na emotivne i intelektualne primedbe o nejednakosti i nepravičnosti. Nasilni religiozni ekstremizam je nesporna opasnost za međunarodnu zajednicu, naročito zato što ekstremističke grupe (na primer, Boko Haram i ISIS) uče jedni od drugih. Stoga se mora uzeti u obzir zajednički napor koji uključuje tvrdi i meku snagu kako bi se rešio ovaj globalni bezbednosni problem. U pregledu je utvrđeno da u literaturi nedostaje konsenzus ne samo o faktorima koji dovode do radikalizacije, već i same definicije i konceptualizacije ove pojave i njegove povezanosti sa terorizmom. Diskusije o potencijalnim pristupima intervenciji dodatno su komplikovane zbog neslaganja o tome da li kognitivna radikalizacija treba da zahteva intervenciju, jer postoji opasnost da se radikalne, ali nenasilne grupe i dalje otuđuju. Pregled literature pokazuje da su uzročni faktori na različitim nivoima analize implicirani u objašnjavanju procesa radikalizacije. Na pojedinačnom nivou, čini se da različiti faktori, bilo sam ili u kombinaciji, doprinose podložnosti pojedinca uticaju radikalizujućih narativa.

LITERATURA

- Abbas, Tahir. 2007. A theory of Islamic political radicalism in Britain: Sociology, theology and international political economy. *Contemporary Islam*, 1(2): 109–122. doi: 10.1007/s11562-007-0012-0
- Abbasi Manzoor Ahmed. 2014. Towards the De-radicalization of Pakistani Society: The Need for a Balanced and Progressive Education System. *The Dialogue*. 9(3): 255–270. http://www.qurtuba.edu.pk/thedialogue/The%20Dialogue/9_3/Dia-logue_July_September2014_255-270.pdf (pristup: 12.12.2018).
- Alejandro, Beutel. 2007. *Radicalisation and Homegrown Terrorism in Western Muslim Communities: Lessons Learned for America*. Maryland, U.S.A: Minaret of Freedom Institute. <http://www.minaret.org/MPAC%0Background.pdf>. (pristup: 14.12.2018).
- Ali Rosleenda B. Mohamed., Moss, Simon A., Lentini, Peter, Barrelle, Kate. 2017. Does the pursuit of meaning explain the initiation, escalation, and disengagement of violent extremists? *Aggression and Violent Behavior*. 34(May): 185–192. doi: 10.1016/j.avb.2017.01.013
- Harriet Allan, Andrew Glazzard, Sasha Jespersion, Sneha Reddy-Tumu, Emily Winterbotham. 2015. Drivers of violent extremism: Hypotheses and literature review. London: Royal United Service Institute. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a0899d40f0b64974000192/Drivers_of_Radicalisation_Literature_Review.pdf (pristup: 12.12.2018).
- Bartlett, Jamie, Birdwell Jonathan, King, Michael. 2010. *The Edge of Violence: a Radical Approach to Extremism*, London: Demos. https://www.demos.co.uk/files/Edge_of_Violence_-_web.pdf. (pristup: 14.12.2018).
- Berger, J. M. 2017. “Extremist Construction of Identity: How Escalating Demands for Legitimacy Shape and Define In-Group and Out-Group Dynamics”, The International Centre for Counter-Terrorism-The Hague 8, no. 7. doi: 10.19165/2017.1.07
- Bjørge, Tore. 2011. Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups. *Crime, Law and Social Change*, 55(4): 277–285. doi: 10.1007/s10611-011-9282-9
- Borum, R. 2003. Understanding the terrorist mindset. FBI Law Enforcement Bulletin, Criminal Justice Periodicals. 7, 72,(7). <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/201462.pdf> (pristup: 12.12.2018).
- Borum, Randy. 2004. Psychology of terrorism. Mental Health Law & Policy Faculty Publications. 571. http://scholarcommons.usf.edu/mhlp_facpub/571 (pristup: 14.12.2018).
- Borum, Randy. 2011. Rethinking radicalization. *Journal of Strategic Security*, 4(4): 1–6. <https://scholarcommons.usf.edu/jss/vol4/iss4/1>. (pristup: 14.12.2018).

- Borum, Randy. 2012. "Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories". *Journal of Strategic Security* 4 (4): 7–36. doi: 10.5038/1944-0472.4.4.1
- Bötticher, Astrid. 2017. Towards Academic Consensus Definitions of Radicalism and Extremism. *Perspectives on Terrorism*, 11(4): 73–77. <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/governance-and-global-affairs/isga/perspectives-on-terrorism/2017-4-perspectives-on-terrorism-isga.pdf> (pristup: 13.12.2018).
- Alhaji Cherif, Hirotooshi Yoshioka, Wei Ni, Prasanta Bose. 2010. 'Terrorism: Mechanism of Radicalization Process, Control of Contagion and Counter-Terrorist Measures', arXiv: 0910.5272v2, <http://arxiv.org/abs/0910.5272v2>. (pristup: 14.12.2018).
- Christmann, Kris. 2012. Preventing Religious Radicalisation and Violent Extremism: A Systematic Review of the Research Evidence. *Research Report. Youth Justice*, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/396030/preventing-violent-extremism-systematic-review.pdf (pristup: 14.12.2018).
- Claudio Cioffi-Revilla and Joseph F. Harrison. 2011. Pandemonium in Silico: Individual Radicalization for Agent-Based Modeling. Paper presented at the Annual Meeting of the International Studies Association; 2011 Mar 16–19; Montreal, Canada, <https://pdfs.semanticscholar.org/ebac/9973f13e288057d1f78325fe6a8aae9b92cb.pdf>
- Clevenger, Marie, Christopher Birkbeck. 1996. The Causes of Delinquency, Institute for Social Research: University of New Mexico, Working Paper No.: 2, 1–21. <https://nmsc.unm.edu/reports/1996/CauseOfDelinquency.pdf> (pristup: 13.12.2018).
- Cragin, Kim. 2014. Resisting Violent Extremism: A Conceptual Model for Non-Radicalization. *Terrorism and Political Violence*, 26(2): 337–353. doi: 10.1080/09546553.2012.714820
- Cross, Remy, & Snow, David. 2012. Radicalism within the context of social movements: Processes and types. *Journal of Strategic Security*, 4(4): 115–130. doi: 10.5038/1944-0472.4.4.5
- Dalgaard-Nielsen, Anja. 2008. *Studying violent radicalization in Europe. Part II. The potential contribution of socio-psychological and psychological approaches*. DIIS Working Paper, 2008/3: 17. Copenhagen. http://pure.diis.dk/ws/files/56379/WPo8_3_Studying_Violent_Radicalization_In_Europe_II_The_Potential_Contribution_of_Sociopsychological_and_Psychological_Approaches.pdf (pristup: 14.12.2018).
- Della Porta, Donatella, La Free, Garry. 2011. Guest Editorial: Processes of Radicalization and De-Radicalization, *International Journal on Conflict and Violence*. 6 (1): 4–10.

- Doosje, Bertran., Moghaddam, Fatali, Kruglanski, Arie, Wolf, A., Mann, L., Feddes, Alan. 2016. Terrorism, radicalization and de-radicalization, *Current Opinion in Psychology*. 11 (October): 79–84. doi: 10.1016/j.copsyc.2016.06.008
- Tahir, Abbas. 2007. Muslim Minorities in Britain: Integration, Multiculturalism and Radicalism in the Post-7/7 Period, *Journal of Intercultural Studies* 28 (3): 287–300. doi: 10.1080/07256860701429717
- Dugas, Michelle, Kruglanski, Arie. 2014. The Quest for Significance Model of Radicalization: Implications for the Management of Terrorist Detainees, *Behavioral Sciences and the Law* 32 (3): 423–439. doi: 10.1002/bsl.2122
- Expert Group. 2008. *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism. A Concise Report prepared by the European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation*. Submitted to the European Commission on 15 May. <https://rik-coolsaet.be/files/2008/12/expert-group-report-violent-radicalisation-final.pdf> (pristup: 14.12.2018).
- Gunaratna, Rohan & Orla, Hennessy. "Through the Militant Lens: The Power of Ideology and Narratives", *The International Centre for Counter-Terrorism – The Hague* 3, no. 4.
- Hamed el-Said and Richard Barrett. 2011. "Radicalisation and Extremism that Lead to Terrorism". In ed. Hamed El-Said and Jane Harrigan. *Globalisation, Democratisation and Radicalisation in the Arab World*. London: PalgraveMacmillan, 199–235.
- Hassan, Muhsin. 2012. Understanding Drivers of Violent Extremism: The Case of al-Shaabab and Somali Youth. *CTC Sentinel*, 23 August. <https://ctc.usma.edu/app/uploads/2012/08/CTCSentinel-Vol5Iss84.pdf> (pristup: 14.12.2018).
- Horgan, John. 2008. 'From Profiles to Pathways and Roots to Routes: Perspectives from Psychology on Radicalization into Terrorism', *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 618 (1): 80–94. doi: 10.1177/0002716208317539
- Hoskins, Andrew and O'Loughlin, Ben. 2009. 'Pre-mediating guilt: radicalisation and mediality in British news', *Critical Studies on Terrorism*, 2 (1): 81–93. doi: 10.1080/17539150902752820
- Jenkins, Brian Michael. 2011. *Stray dogs and virtual armies: radicalization and recruitment to jihadist terrorism in the united states since 9/11*, RAND Occasional Paper 343, www.rand.org/pubs/occasional_papers/2011/RAND_OP343.pdf (pristup: 14.12.2018).
- Kohler, Daniel. 2016. *Understanding Deradicalization. Methods, Tools and Programs for Countering Violent Extremism*. New York: Routledge.
- Kruglanski, Arie, Katarzyna, Jasko, Marina, Chernikova and Michelle, Dugas, David, Webber. 2017. To the fringe and back: Violent extremism and the psychology of deviance. *American Psychologist*, 72(3), 217–230. doi: 10.1037/amp0000091

- Kruglanski, Arie, Michele J., Gelfand, Jocelyn J. Bélanger, Ana Sheveland, Malkanthi, Hetiarachchi, Rohan, Gunaratna. 2014. The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism, *Advances in Political Psychology*. 35 (S1): 69–93. doi: 10.1111/pops.12163
- Kumar Ramakrishna. “Understanding Youth Radicalisation in the Age of ISIS: A Psychosocial Analysis”. *The International Relations & Security Network*, February 12, 2016. <http://isnblog.ethz.ch/security/understanding-youth-radicalization-in-the-age-of-isis-a-psychosocial-analysis?platform=hootsuite> (pristup: 15.12.2018).
- Kundnani, Arun. 2012. Radicalisation: the journey of a concept. *Race&Class*, 54 (2): 3–25. doi: 10.1177/0306396812454984
- Lakhani, Suraj. 2014. Radicalisation as a moral career: a qualitative study of how people become terrorists in the United Kingdom. PhD Thesis, Cardiff University, <http://orca.cf.ac.uk/59779/> (pristup: 14.12.2018).
- McCauley, Clark & Moskaleiko, Sophia. 2008. ‘Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism.’ *Terrorism and Political Violence*. 20 (3): 415–433. doi: 10.1080/09546550802073367
- Moghaddam Fatali. M. 2005. A staircase to terrorism: a psychological exploration. *American Psychologist*, 60 (2): 161–169.
- Munton, T. Martin, A., Lorenc, T., Marrero-Guillamon, I., Jamal, F., Lehmann, A., Cooper, C., Sexton, M. 2011. Understanding vulnerability and resilience in individuals to the influence of Al Qaida violentextremism: A Rapid Evidence Assessment. Technical Report. *Home Office Occasional Paper* 98. London. <http://researchonline.lshtm.ac.uk/21148/> (pristup: 15.12.2018).
- Neumann, Peter. 2010. *Prisons and Terrorism: Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries*, ICSR, Kings College London. <http://icsr.info/2010/08/prisons-and-terrorism-radicalisation-and-de-radicalisation-in-15-countries/> (pristup: 14.12.2018).
- Neumann, Peter and Rogers, Peter. 2007. *Recruitment and Mobilisation for the Islamist Militant Movement in Europe*, London: International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence, Kings College London. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/doc_centre/terrorism/docs/ec_radicalisation_study_on_mobilisation_tactics_en.pdf (pristup: 13.12.2018).
- Neumann, P. R. 2008. ‘Introduction’, in P. R. Neumann, J. Stoil and D. Esfandary (Eds.). “Perspectives on Radicalisation and Political Violence”. Papers from the First International Conference on Radicalisation and Political Violence, 3–7. London: ICSR. <http://icsr.info/wp-content/uploads/2012/10/1234516938ICSRPerspectivesonRadicalisation.pdf> (pristup: 14.12.2018).
- Olsen, John. 2009. *Roads to Militant Radicalization: Interviews with Five Former Perpetrators of Politically Motivated Organized Violence*, DIIS Report 2009: 12, Danish Institute for International Studies, Copenhagen. https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/diis_report_2009_12_olsen_roads_militant_radicalization_2.pdf (pristup 13.12.2018).

- Post, Jerald. M., Ruby, Keven, & Shaw, Eric. 2002. The radical group in context: 1. An integrated framework for the analysis of group risk for terrorism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 25(2), 73–100. doi: 10.1080/105761002753502466
- Precht, Tomas. 2007. *Home grown terrorism and Islamist radicalisation in Europe: From conversion to terrorism*, Research Report for the Danish Ministry of Justice.
- Radicalisation and Political Violence. 2008. 4. http://www.justitsministeriet.dk/sites/default/files/media/Arbejdsomraader/Forskning/Forskningspubljen/2011/2007/Home_grown_terrorism_and_Islamist_radicalisation_in_Europe_-_an_assessment_of_influencing_factors__2_.pdf (pristup: 14.12.2018).
- Richards, Antony. 2011. 'The problem with 'radicalization': the remit of 'Prevent' and the need to refocus on terrorism in the UK', *International Affairs*, 87 (1): 143–152. doi: 10.1111/j.1468-2346.2011.00964.x
- Sageman, Mark. 2008. 'A Strategy for Fighting International Islamist Terrorists,' *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 618 (1): 223–231. doi: 10.1177/0002716208317051
- Salaam, Abee Olufemi. 2013. The Psychological Make-up of Moham-med Yusuf. In I. Mantzikos (Ed.), *Boko Haram: Anatomy of a Crisis*, pp. 46–52. Bristol: e-International Relations. <http://www.e-ir.info/wp-content/uploads/Boko-Haram-e-IR.pdf> (pristup: 15.12.2018).
- Schmid, Alex. 2016. Research on Radicalisation: Topics and Themes, *Perspectives on Terrorism*, 10 (3): 26–32. <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/governance-and-global-affairs/isga/perspectives-on-terrorism/2016-3.pdf>. (pristup: 15.12.2018).
- Schmid, Alex. P. 2012 a. "Strengthening the Role of Victims and Incorporating Victims in Efforts to Counter Violent Extremism and Terrorism", *The International Centre for Counter-Terrorism–The Hague* 3, no.7. doi: 10.19165/2012.1.07
- Schmid, Alex. P. 2013. *Radicalisation, Deradicalisation, Counter-radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*, Hague, International Centre for Counter-Terrorism. <https://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Radicalisation-De-Radicalisation-Counter-Radicalisation-March-2013.pdf> (pristup: 15.12.2018).
- Schmidt, Alex. 2012. Twelve Rules for Preventing and Countering Terrorism, *Perspectives on Terrorism*. 6 (3): 77–78. <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/governance-and-global-affairs/isga/perspectives-on-terrorism/2012-3.pdf> (pristup: 13.12.2018).
- Sedgwick, Mark. 2012. Radicalism isn't the problem: it's the move to violence we need to counter. Lancaster/London: Westminster Faith Debates, pp. 2. <https://www.radicalisationresearch.org/debate/sedgwick-2012-wfd/> (pristup: 14.12.2018).
- Sedgwick, Mark. 2010. 'The Concept of Radicalization as a Source of Confusion', *Terrorism and Political Violence* 22 (4): 479–494. doi: 10.1080/09546553.2010.491009

- Silber, Mitchel., Bhatt, Arvin. 2007. *Radicalization in the West: The homegrown threat*. New York: New York Police Department. https://sethgodin.typepad.com/seths_blog/files/NYPD_Report-Radicalization_in_the_West.pdf
- Stern, Jesica Eve. 2014. X: A Case Study of a Swedish Neo-Nazi and His Reintegration into Swedish Society. *Behavioral Sciences and the Law*. 32 (3): 440–453. doi: 10.1002/bsl.2119
- Thornton, Elis. 2015. Understanding Radicalisation. Doctoral thesis, University College London. <http://discovery.ucl.ac.uk/1470565/1/Amy%20Thornton%20Thesis.pdf> (pristup: 15.12.2018).
- USAID. 2011. The development response to violent extremism and insurgency. USAID Policy. Washington D.C., pp. 2–3. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pdacs400.pdf
- Young, Holly F. Rooze, Magda Holsappel, Jorien. 2014. Translating Conceptualizations Into Practical Suggestions: What the Literature on Radicalization Can Offer to Practitioners. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. 21 (2): 212–225. doi: 10.1037/pac0000065
- Bert, Useem, Obie Clayton, O. 2009. 'Radicalization of U. S. prisoners', *Criminology and Public Policy*. 8 (3): 561–592. doi: 10.1111/j.1745-9133.2009.00574.x

SUMMARY

VULNERABILITY OF INDIVIDUALS SUBJECT TO THE INFLUENCE OF RADICALIZATION: OVERVIEW AND SELECTION OF THE RELEVANT LITERATURE

The aim of this paper is to present and analyze the relevant literature on radicalization, and to give an overview of some key points of disagreement and discussion in the current academic and political discourse on radicalization and terrorism. Key events are presented in atheoretical frameworks for understanding radicalization, including debates about definitions, basic causes, recruitment patterns, and phases of the radicalization process. The literature review presents current academic discussions about the complex factors that create a certain type of radicalization, as well as the ideological basics and expressions, organizational structures, manifestations and causes associated with it. The paper will explore ideas, methods and ways of radicalization, and suggest how to develop and implement effective preventive countermeasures. Radicalization is a phenomenon that is applicable to different individuals and groups, but the focus in the paper is Islamist radicalization.

KEYWORDS: radicalization, terrorism, recruitment.

PRIKAZI

MARTINA DALIĆ

AGROKOR: SLOM ORTAČKOG KAPITALIZMA

Hanza media d.o.o., Zagreb, 2018, str. 231

ŽELJKO IVANKOVIĆ

SLUČAJ AGROKOR. PRIVATIZACIJA I CRONY KAPITALIZAM

Jesenski & Turk, Zagreb, 2018, str. 160

UVOD

N ikada u istoriji postkomunističke Hrvatske nije bilo tako važnog ekonomskog događaja kao pad Agrokor, industrijske imperije Ivice Todorića, hrvatskog tajkuna koji je svoje bogatstvo počeo da stiče početkom devedesetih. Otuda ne iznenađuje da su se tokom 2018. godine pojavile čak dve knjige koje delimično ili u potpunosti pokrivaju ovu temu. Jednu je napisao Željko Ivanković, *free-lance* novinar. Ona je više teorijskog karaktera.¹ Drugu je napisala Martina Dalić, koja je za vreme afere Agrokor bila ministarka privrede u Vladi Hrvatske. Budući da je njena knjiga jedan insajderski pogled na aferu, neke njene delove možda treba uzeti sa izvesnom rezervom. (Dalićeva je bila prinuđena napustiti vladu 14. 05. 2018. upravo zbog afere Agrokor, odn. zbog načina na koji je navodno Vlada pisala poseban zakon o rešenju ovog problema.)

Slučaj Agrokor važan je ne samo zbog ekonomskih posledica sloma ove privredne imperije, već i zbog političkih. Implikacije su važne kako za svakodnevnu politiku tako i za političku nauku, odn. političku ekonomiju. Agrokor je bila najmoćnija korporacija u Hrvatskoj koja svoj uspeh duguje političkim vezama. Političke faktore, dakle, vidimo u procesu nastajanja imperije Agrokor, ali i nakon usvajanja zakona i pokretanja postupka restrukturiranja iz stečaja. Dalićka tvrdi da je Vlada Hrvatske trasirala put za tržišno razrešenje problema Agrokor, ali da su se političari (kako iz

1 Zapravo, Ivankovićeva knjiga je više teorijska diskusija o ortačkom kapitalizmu u kontekstu Hrvatske sa Agrokorom kao samo jednim primerom. Ali izdavač je u naslovu knjige, kao i na naslovnici istakao slučaj Agrokor, zbog čega se stiče dojam da je knjiga samo o ovom slučaju.

vlasti, tako i iz opozicije) uz pomoć medija, različitih drugih mešetara i samog Ivica Todorića trudili da torpediraju ovo rešenje sa ciljem da se dokopaju dela aktive, odn. pojasa za spasavanje, koji se mogao baciti Agrokoru u proleće 2017. godine. Pokušaj političara da utiču na rešenje problema Agrokor mogao je da dovede do drugačijeg rešenja, koje je možda moglo da ima drugačije distributivne efekte restrukturiranja (poverioci su možda mogli da dobiju drugačije procenete vlasništva ili ga uopšte ne dobiju) ili čak dovede do propasti korporacije. Svi ovi događaji, zajedno sa svojim političko-ekonomskim implikacijama, opisani su detaljno u ove dve knjige.

DVE GLAVNE IDEJE

Uzimajući u obzir naslov obe knjige, očigledno da je glavna intencija autora da opišu karakteristike ortačkog (burazerskog) kapitalizma na području Hrvatske. Ključna karakteristika burazerskog kapitalizma je veza kapitala sa politikom. (Za zainteresovane, ali neupućene: ovo ne znači da je ortački kapitalizam isto što i neoliberalizam, jer u neoliberalnom poretku kapital može biti u vezi samo sa tržištem.) U dve reči, ekonomska aktivnost je u takvom sistemu pod jakim uticajem ortačkih veza koje privrednici imaju u vladi neke zemlje. Oba autora tvrde da je Agrokor primer ortačkog kapitalizma.

KRATKA ISTORIJA

Podsetimo se važnijih detalja oko nastanka Agrokor. Ivica Todorić počeo je skromno. U bivšoj Jugoslaviji držao je lanac cvečara koju je nasledio od oca. (Otac Ante Todorić je bio uticajni socijalistički direktor poljoprivrednog preduzeća, sve dok 1971. godine nije završio u zatvoru zbog navodnih finansijskih malverzacija.) Sin Ivica Todorić nasledio je prodaju cveća od koje je ostvarivao pristojnu, ali skromnu zaradu. Nakon raspada Jugoslavije i završetka rata u Hrvatskoj, Todorić ostvaruje veze sa rukovodstvom HDZ-a i od Zagrebačke banke dobija jeftine kredite od nekoliko miliona maraka koje koristi kako za poslovanje tako i za učešće u hrvatskoj privatizaciji. Pristup ovim kreditima bio je od presudne važnosti za uspon Agrokor, jer su bili veoma jeftini a neki od njih nisu bili vraćeni.²

Uspom Agrokor pokazuje suštinu burazerskog (ortačkog) kapitalizma o kojima pišu Dalićka i Ivanković. Kroz političke veze može se dobiti pristup resursima, koji se kasnije koriste za neravnopravnu tržišnu utakmicu. Todorićev privredni uspon je bio munjevit u drugoj polovini devedesetih, pogotovo kada je 1994. godine kupio Konzum. Dok je najveći broj manjih privatnih privrednih aktera morao da igra po tržišnih pravilima, Agrokor

2 <https://pescanik.net/kako-je-todoric-postao-najbogatiji-2/> (Pristupljeno 03.02.2019)

je na osnovu političkih veza dobio različite vrste olakšica koje je koristio za razvoj i unapređenje poslovanja. Nisu u pitanju bili samo poslovni krediti, već i krediti za učešće u privatizaciji. Todorić je tokom devedesetih bio jedan od glavnih zagovarača privatizacije u Hrvatskoj. U tom periodu je preko privatizacije stekao vlasništvo u Jamnici, Ledu, Zvijezdi i Konzumu, što mu je omogućilo dalju ekspanziju konglomerata na hrvatskom tržištu. Krajem devedesetih ni on sam nije krio da je monopolista na svakom tržištu na kome je Agrokor poslovaio.

Ovaj poseban tretman se nastavio i posle Tuđmanove smrti. Kada je Agencija za zaštitu tržišne konkurencije 2003. godine razmatrala položaj Agrokor na hrvatskom tržištu, slučaj je zatvoren bez zaključka posle osam dana.³

U političkoj ekonomiji ovo se zove traženje renti (*rent-seeking*), odn. zarobljena država (*captured state*), o čemu nalazimo dovoljno teorijske diskusije u Ivankovićevoj knjizi.

Pored ovih privilegija, za Agrokor je bila karakteristična personalna sprega zaposlenih i šireg državnog aparata, kakva nije zabeležena u Istočnoj Evropi posle sloma komunizma 1989. godine. Ukratko, Agrokor je jedinstveno preduzeće u Evropi u kojoj su bili zaposleni guverner centralne banke Hrvatske, ministar finansija, ministar uprave, zamenik ministra finansija, zamenica Ministarstva privrede, viceguverner centralne banke, načelnik Ureda predsednika republike, šef policije, gradonačelnik Zagreba, supruga potpredsednika vlade, suprug direktorke Agencije za zaštitu konkurencije, direktor javne televizije,... (Ivanković, 61–2). Ovo su skoro savršeni preduslovi za burazerski kapitalizam, u kome se bogatstvo i uspeh stvara na osnovu političkih veza i privilegija.

„SUVIŠE SAM VELIKI“

Ivanković tvrdi da je kriza u Agrokoru počela kada je Hrvatska ušla u Evropsku uniju 2013. godine (Ivanković, 73–75) Agrokor, čiji se najveći deo prihoda ostvarivao iz trgovine Konzuma, nije se mogao takmičiti sa Šparom i Lidlom. Ali još važnije od toga, Agrokor nije razumeo nove okolnosti u kojima je državna intervencija na daleko nižem stepenu nego u postkomunističkim društvima. Ivanković dobro primećuje da je Ivica Todorić verovao da će moći da održi položaj Agrokor koji je postojao pre 2013. godine, a koji se zasnivao na pristupu „Suviše sam veliki da bih propao“. Smatrao je da nije bitno koliko će se zadužiti, jer ako dođe do bilo kakvog problema država će uskočiti da ga spasi. Orah na kome je Agrokor slomio zube bila je kupovina Mercatora (posrnulog slovenačkog trgovinskog

3 Film *Gazda* (2016). Može se pogledati na Aljazeera kanalu: <http://balkans.aljazeera.net/video/regioskop-gazda>. (Pristupljeno 01.02.2019)

lanca) za 544.000.000 €, koja je zaključena 2014. godine. Da bi ovo mogao da uradi, Agrokor se opteretio dugom. Od tog trenutka sve oči su bile uprte u Agrokor. Svi su zainteresovano posmatrali da li će Todorić uspeti da konsoliduje Mercator ili će se srušiti pod njegovom težinom.

Sa Mercatorom, Agrokor je zaista postao ogroman. Pokazatelji veličine su nadaleko premašivali veličinu mnogih javnih preduzeća koje su bile monopoli. U februaru 2017. godine Agrokor je činilo 143 preduzeća u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji, Bosni i Hercegovini, Švajcarskoj, Mađarskoj, Crnoj Gori, Makedoniji, Češkoj Republici, Kosovu i SAD-u. Zapošljavao je 57.000 radnika, a samo u Hrvatskoj je posao u njegovim kompanijama imalo 28.000 radnika, što je bilo oko 2% svih zaposlenih u Republici Hrvatskoj.⁴ (Poređenja radi, da je Agrokor radio u Nemačkoj i zapošljavao 2% ukupne radne snage to bi bilo oko 700.000 radnika.)

Agrokor je najvažnije aktivnosti imao u prehrambeno-prerađivačkoj industriji, poljoprivredi i maloprodaji. Imao je više od 6.500 dobavljača. Samo kod dobavljača Agrokoru bilo je zaposleno 149.000 radnika, što iznosi skoro 10% aktivne radne snage u Hrvatskoj. Ako Agrokor propadne, radno mesto 10% radne snage bilo bi dovedeno u pitanje. Ukupan prihod Agrokoru u 2016. godini iznosio je 12,8% hrvatskog BDP-a. Na osnovu ovakvog prihoda Agrokor je godišnje plaćao oko tri miliona kuna poreza hrvatskoj državi. Ovo su bile nenormalno velike brojke. Nijedna vlada na svetu (uključujući administraciju Ronalda Regana, Margaret Tačer, Vaclava Klause ili Augusta Pinočea) ne bi mirno sedela i pustila da se ovakvo jedno posrnulo preduzeće samo snalazi, jer bi preveliki deo privrede mogao da potone zajedno s njim. Ovo je suština igre „previše sam veliki da bih propao”, koju velika preduzeća, ali i veliki poverioci, često igraju sa vladama nekih zemalja. (Više o tome u pretposlednjem odeljku u kome se razmatraju teorijski dometi ove dve knjige.)

PREZADUŽENOST I POČETAK KRIZE

Finansijska tržišta pre ili kasnije namirišu da li je firma stabilna ili ne. Kupovinom Mercatora Agrokor je bukvalno počeo naokolo da maše crvenom zastavicom. Oči investitora, kreditora, držača obveznica, dobavljača, rejting agencija i drugih država bile su sada uperene u Agrokor.

Centralna kategorija za razumevanje stanja u Agrokoru početkom 2017. godine je visina njegovog duga. Zbog kupovine Mercatora, Agrokor se opte-

4 „U Sloveniji, u 13 Agrokorovih tvrtki, bilo je zaposleno oko 1,2 posto ukupno zaposlenih u toj državi. U Bosni i Hercegovini u 13 kompanija uključenih u Agrokorov sustav radilo je oko 1,2 posto zaposlenih u Federaciji BiH, odnosno 0,7 posto ukupno zaposlenih u Bosni i Hercegovini. U Srbiji su Agrokorove kompanije zapošljavale oko 0,5 posto ukupno zaposlenih” (Dalić, 18).

retio ogromnim dugom, koji nije mogao da servisira. Uslovi zaduživanja na svetskom finansijskom tržištu su u periodu posle 2010. godine bili veoma povoljni. Razlog su bile niske kamatne stope centralnih banaka kao reakcija na svetsku finansijsku krizu iz 2008. godine. Namamljen niskim kamatnim stopama, Agrokor je zbog kupovine Mercatora precenio svoju snagu i opteretio se dugom. Osim toga, finansijske knjige Agrokora nisu ispravno prikazivale dug. Prve temeljnije analize pokazale su da je dug Agrokora veći od onoga što se zvanično prikazivalo. Nove analize su u Agrokorov dug uključile

i iznose koji su u bilanci prikazivani kao obveze prema dobavljačima. Smatrali su da je Agrokorov dug oko 12 puta veći od njegove dobiti iz operativnog poslovanja, tj. EBITDA (zarada pre nego što se od ukupnog prihoda oduzme porez, kamata i amortizacija; op. a.). Po standardima industrije u kojoj je Agrokor djelovao, to se smatralo apsolutno neodrživim. Bila je to vrlo gruba, ali vrlo alarmantna procjena jer je potvrđivala veliku vjerovatnost ogromnih problema u Agrokoru. Posebno neugodna strana ove analize bio je zaključak o postojanju ogromnog duga prema dobavljačima. (Dalić, 62)

Drugim rečima, počelo je da se veruje da Agrokor ima problem sa likvidnošću – sposobnošću kompanije da na vreme izmiruje svoje obaveze. (Agrokor je još odranije bio poznat po tome kako ne plaća svojim dobavljačima obaveze na vreme.) A ako korporacija sama iz prihoda ne može generisati taj novac onda mora da se zaduži. Ali u tom trenutku, Agrokor je već bio prezadužen. Sve manje se verovalo da Agrokor može da izađe iz ovako teške situacije bez finansijske infuzije spolja (Dalić, 64).

Da li je Agrokor sa tadašnjom upravom (Todorić) mogao da se izvuče iz problema, čak i da je dobio takvu infuziju? Prisetimo se detalja sa početka ovog prikaza. Todorićevo carstvo nastalo je na jeftinom dugu, odn. dugu koji nije uvek morao da vraća. To je karakteristika burazerskog kapitalizma. Što više imate ovakve prakse ona stvara sve veći moralni hazard (Ivanković, 21, 25). Moralni hazard u ekonomiji nastaje kada cenu za vaše loše poslovne odluke plaća neko drugi. To vas onda podstiče da nastavite sa lošim odlukama. Sve dok odluke ne postanu toliko štetne da drugi više ne žele da ih plaćaju. Onda mora da ih platite sami. Samo nemate odakle. Agrokor se godinama zaduživao jeftinim bankarskim kreditima, dobijao je i razne druge privilegije, što je sve neutralisalo loše poslovne poteze iz prošlosti. Na kraju se čovek navikne na ovakvo ponašanje. Kada dobije novi kredit sve manje ulaže u osnovnu delatnost, a sve više troši. Da li bi i taj dodatan novac, u vidu spoljne finansijske infuzije, dao očekivani rezultat sa Todorićem na čelu Agrokora? Sve manje se verovalo da bi Todorić i njegova poslovna politika, umesto rešenja, postali glavno opterećenje za budućnost Agrokora.

Par godina posle kupovine Mercatora, cene Agrokorovih obveznica počele su da padaju na berzama u Berlinu i Dablinu. Početkom 2017.

godine, cena obveznica je pala sa 80 evro-centi za evro, pa potom na 70, a onda na 40 evro-centi. Ovo se odrazilo i na obveznice nekih Agrokorovih kompanija na Zagrebačkoj berzi. Osim toga, „otkazan je kredit koji je Agrokor pokušao dogovoriti s četiri zapadnoeuropske banke“ (Dalić, 30–1).

Potom se uključuju rejting agencije (Moody's, Standard and Poor's) koje počinju da spuštaju rejting Agrokora, jer su namirisale stečaj. Nakon toga, sve je zaista počelo da se sprema za stečaj.

A koliki je zapravo bio dug Agrokora? Na početku 2017. godine on je iznosio 57.900.000.000 kuna, odn. 15,7% BDP Hrvatske! Ovo je bilo neverovatno veliko opterećenje čak i za jednu tako veliku firmu kao što je Agrokor. Pre ili kasnije bilo je jasno da Agrokor neće moći da servisira tako veliki dug, odn. da će političke veze koje su mu u prošlosti omogućile prosperitet zakazati. Kada je okolini postalo jasno da je Todorčić došao u takvu situaciju, okruženje je počelo da signalizira da je Todorčić u problemu. Berze i rejting agencije su reagovala i lađa je počela da tone.

REŠENJE I OPCIJE

Kada se Todorčić 26. 02. 2017. obratio Vladi Republike Hrvatske za pomoć, od nje je dobio ponudu da Agrokor ide u restrukturiranje iz stečaja, koje bi se regulisalo po posebnom zakonu. Zakon je usvojen 6. 04. 2017, a Todorčić je već sutradan podneo zahtev za pokretanje stečajnog postupka. Ukratko, restrukturisanje iz stečaja znači da koncern može da se spasi ukoliko poverioci (onima kojima Agrokor duguje) pristanu da se odreknu dela duga (u investitorskom slengu se to naziva šišanje), a zauzvrat dobiju deo vlasništva ako žele. Na kraju je tako i bilo. Svi poverioci su izgubili deo svojih ulaganja, ali su zauzvrat dobili udeo u novom Agrokoru. Agrokor je spašen, radna mesta su sačuvana, a da država nije potrošila nijednu kunu. (Poređenja radi, američka vlada odlučila je 2009. god. da novcem poreskih obveznika spasi General Motors, kupivši 60% deonica za 50.000.000.000 dolara. Kada je posle četiri godine prodala svoj udeo, povratila je tek 11.300.000.000.)

ČETIRI OPCIJE

Slučaj Agrokora interesantan je za političku ekonomiju jer nam na realnom primeru pokazuje stepen mešanja države u privredu. Po Dalićkinom shvaćanju, Vlada Hrvatske je postupila kako treba – stvorila je uslove za regulisano (umesto za haotično) restrukturiranje iz stečaja za Agrokor. Ali sam Todorčić i neki koalicioni partneri HDZ-a imali su drugačiji pristup. Pogledajmo najpre kakve opcije (pristupi) mogu postojati.

1) Najradikalnije tržišno rešenje. Niko iz vlade ne razgovara sa vlasnikom posrnule kompanije. Vlasnik sam pronalazi rešenje na tržištu po postojećim zakonima koji se primenjuju na njega, kao i na sve druge.

2) Umereno tržišno rešenje. Vlada pomaže vlasniku posrnule kompanije da pronađe kreditore, donosi poseban zakon (*lex specialis*) koji se primenjuje samo na njega i pomaže dobavljačima. Ostatak je tržišno rešenje: sav novac kojim se otplaćuju dugovi i ulaže u restrukturiranje korporacije dolazi iz privatnih džepova.

3) Umerena državna intervencija. Država donosi poseban zakon, postavlja privremenu upravu, daje novac za spas (otplata dugova, isplata dobavljačima, restrukturiranje).

4) Radikalno državno rešenje: sve isto kao pod 3), ali pored toga država ulazi i u vlasništvo posrnutog preduzeća.

Kako je ko od glavnih učesnika reagovao u odnosu na ove opcije može se videti sa sastanka, održanog 26. 02. 2017, na kome se Ivica Todorić prvi put sastao sa predstavnicima vlade Hrvatske i tražio finansijsku potporu od 300.000.000 €. Po tvrdnji Martine Dalić, Božo Petrov (MOST) predlagao je opciju br. 4, Todorić se zalagao za opciju br. 3, dok je Vlada Hrvatske prihvatila i sprovela opciju br. 2.⁵ Ovako Martina Dalić u knjizi opisuje sva tri pristupa (opcije), koji su izneseni na prvom sastanku sa Todorićem, na kome su prisustvovali Plenković, Dalić i Božo Petrov.

Opcija 2. „Imao je Todorić i prezentaciju koja je u malo izmijenjenoj formi sadržavala sve one korake koje je već prethodno izložio Zdravku Mariću i meni. Činilo se da jako voli voditi razgovore uz prezentaciju. Ova konkretna prezentacija sadržavala je zahtjev za finansijskom podrškom od 1.500.000.000 kuna namijenjenih za svođenje dobavljača u valutu plaćanja i 800.000.000 kuna za isplatu mjenica. Sveukupno, 2.300.000.000 kuna, oko 300.000.000 eura koje je trebao dati HBOR. (Hrvatska banka za obnovu i razvoj; ekvivalent srpskom Fondu za razvoj. – op. a.) Tako se pokazalo da je u samo tjedan dana procjena iznosa za stabiliziranje likvidnosti porasla s oko 260.000.000 eura na nešto više od 300.000.000 eura. Alternativa je, po Todoriću, bila predstečaj (Dalić, 50).

Opcija 3. „Tu sam se u jednom trenutku i ja uključila u diskusiju ispitujući što rade banke, koje su im mogućnosti, ima li kolaterala. Ponudila sam se da ću eto ja zajedno s njima pregovarati s bankama ako treba. Međutim, Todorić je jasno rekao – kolaterala nema.“ (51)

Opcija 4. „U jednom je trenutku Božo Petrov, koji je sjedio točno nasuprot Todoriću, kazao: 'Volio bih da razmislite da država uđe u tvrtku, a vi izadete'. Kao da je eksplodirala bomba! Način na koji je predsjednik Vlade vodio razgovor, a ja pratila, nije bio došao do točke na kojoj je to bilo

5 Za opciju br. 1 (radikalno tržišno rešenje) niko se nije zalagao.

prirodno izreći. [...] Nakon što je Petrov izrekao što je izrekao, Todorića samo što nije šlagiralo“ (Dalić, 50).

Ponovimo još jednom, uprkos pokušaju da se restrukturiranje Agrokor iz stečaja sabotira od strane političara nakon pokretanja postupka (što se sve detaljno opisuje u Dalićkinj knjizi), Vlada Hrvatske je uspela da restrukturiranje sprovede do kraja onako kako ga je zamislila – umesto da poreski obveznici plaćaju loše poslovne poteze Ivica Todorića i ostalih suvlasnika, restrukturiranje su platili poverioci Agrokor koji su morali da se odreknu jednog dela potraživanja. Zašto Vlada nije onda primenila opciju br. 1 – radikalno tržišno rešenje po postojećem zakonu o stečaju? Prema Dalićkinom objašnjenju, problem su bili dobavljači, kojima je Agrokor dugovao 1.100.000.000 evra. Postojeće zakonodavstvo nije omogućavalo isplatu dugova koji su nastali pre otvaranja postupka restrukturiranja. A upravo je Vlada to htela da omogući ne samo zbog ogromnog duga koji je Agrokor dugovao dobavljačima, već i zbog značajnog broja radnika koji je bio zaposlen u ovim preduzećima i firmama (10% tada aktivne radne snage).

TEORIJSKI KONCEPTI I ZNAČAJ ZA POLITIČKU EKONOMIJU

Od kakve teorijske koristi je slučaj Agrokor za političku ekonomiju? Kojim teorijskim konceptima se može objasniti slučaj Agrokor?

Prirodno, Dalićkina knjiga, kao insajderski uvid, siromašnija je teorijskim konceptima. Ona eksplicitno pominje ekstraktivne i inkluzivne institucije (Dalić, 10–11) i odgovorni i ortački kapitalizam. Prva dihotomija je očigledno preuzeta iz knjige Darona Acemolua i Džejmsa Robinsa *Zašto narodi propadaju* (Beograd, Clio, 2012; Zagreb, MATE, 2017). Tipovi kapitalizma su verovatno preuzeti iz literature o javnom izboru.

Dalićka opisuje odgovorni kapitalizam kao „takvu povezanost poslovne i političke klase koja samo nekima osigurava prednost u postupanju države, povlašćen pristup državnim resursima ili novcu poreznih obveznika, te kao smanjivanje izazova tržišne konkurencije i poslovnih rizika kojima su izloženi drugi sudionici na tržištu. U našem konkretnom hrvatskom slučaju, mentalitet dogovornog ili ortačkog kapitalizma povezan je i s našim socijalističkim nasljeđem, s otvorenim pitanjem jesmo li kao društvo ikada stvarno prihvatili tržišno gospodarstvo, dovršili tranziciju i riješili se socijalističkog mentaliteta koji je sam po sebi sumnjičav prema osobinama inkluzivnih institucija“ (Dalić, 11).

Ivankovićeva knjiga barata sa daleko više teorijskih koncepata iz političke ekonomije koji nam pomažu da teorijski precizno smestimo problem pada Agrokor. Pored podele na ekstraktivne i inkluzivne institucije, kod Ivankovića nailazimo na problem moralnog hazarda, zarobljene države,

predatorske države, neformalnih institucija, rent-seekinga, Kouzove teoreme, javnih dobara, kao i pozivanja na poznatu stručnu literaturu iz ove oblasti.

IGRA KUKAVICE I „PREVIŠE SAM VELIK DA BI PROPAAO”

Kako je već pomenuto ranije, slučaj Agrokora otvara interesantno pitanje o tome da li je moguće izbeći pad ovako velike korporacije bez direktnog učešća države. Izraženo jezikom teorije igara, ovaj odnos se najpreciznije opisuje igrom kukavice, koja se igra kako između države i vlasnika velike korporacije koja traži pomoć, tako i između države i najvećih poverioca korporacije.

U istoriji su se države često odlučivale da intervenišu novcem poreskih obveznika (*bail-out*), dok su primeri u kojima teret spasavanja nose poverioci (*bail-in*) bili ređi. Ovo otuda jer su ovi drugi bili teže izvodljivi. Borba za državnu pomoć često je posledica igre kukavice u kojoj vlade češće popuštaju.

Evropsko zakonodavstvo usvojilo je 2012. godine direktive po kojima se vlada otežava da parama poreskih obveznika spašavaju posrnule korporacije. U recentnoj literaturi o pravnim aspektima stečaja pokazuje se da su takvi potezi posledica uvida koji su došli iz teorije igara. U igrama kukavice, Vlade često popuštaju jer ne žele da rizikuju velike socijalne i privredne potrebe ako veliki igrač propadne. Velike korporacije to znaju, pa često vrše pritisak da vlade intervenišu kako bi spasili veći deo biznisa i radnu snagu. Todorović je tako predlagao vladi da ona intervenišu državnim novcem tako što će isplatiti dobavljače, a onda tu isplatu pretvoriti u dug koji će joj Agrokora vratiti jednog dana. Vladama je lako da odobre ovakvu odluku jer spašavaju radna mesta, čime uvek mogu da se hvale pred biračima. Vlasnici se takođe uzdaju u tu mogućnost, računajući da će neka nova vlada odustati od punog iznosa duga. Uzimajući u obzir najčešće ravnotežne ishode ovakve igre, kao i potonje sabotaze, pravo je čudo da je Vlada Hrvatske istrajala na umereno tržišnom rešenju problema Agrokora (opcija br. 2).

Teorijski gledano, još je zanimljivija igra koja se igra između vlade i najvećih poverioca. U ovom slučaju najveći poverilac Agrokora bila je ruska Sberbanka, kojoj je Agrokora dugovao 1.200.000.000 evra. U ovom slučaju stečajna masa se teorijski može koncipirati kao antizajedničko dobro (*anti-commons*).⁶ Za razliku od zajedničkog dobra (*commons*) gde niko ne može da spreči nikoga da iskoristi dobro, u suprotnom slučaju svako može da

6 Rolef de Weij, “Too Big to Fail as a Game of Chicken with the State: What Insolvency Law Theory Has to Say About TBTF and Vice Versa”. *European Business Organization Law Review* 14, 2013, 201–224.

spreči svakog da iskoristi zajedničko dobro (otuda naziv antizajedničko dobro). Kako je Dalićka detaljno opisala u svojoj knjizi, Sberbanka je neprekidno vršila opstrukciju procesa restrukturisanja iz stečaja koju je predložila vlada. Dalićka kaže da ne zna zašto je Sberbanka to radila (167–172), ali iz teorije igara jasno dolazi odgovor da je opstrukcija bila pokušaj najvećeg poverioca da do restrukturisanja uopšte ne dođe ili da u restrukturisanju njegovo potraživanje dobije status najstarijeg (Dalić, 166). Zaista, Sberbanka je imala ukupna potraživanja koja su činila 21,2% svih potraživanja, dok je na kraju završila sa 39,2% vlasništva u novom Agrokoru. Dobro ili loše za Sberbanku?

ZAKLJUČAK

Dalićkin naslov sugerše da slučaj Agrokor predstavlja kraj ortačkog kapitalizma. Međutim, ovo je preoptimističan zaključak. Ona sama navodi u zaključku kako mora da se pređe veliki put da bi se razmontirao ceo sistem burazerskog kapitalizma. Ivanković se slaže i podseća da je burazerski kapitalizam u Hrvatskoj opstao i posle rešenja problema Agrokoru, jer, recimo, preduzeće aktuelnog ministra odbrane Damira Krstičevića otvoreno učestvuje u tenderima koje raspisuje Ministarstvo odbrane (Ivanković, 82). Ovde se ne radi o slomu ortačkog kapitalizma, već, u najboljem slučaju, o izolovanom incidentu.⁷ Bilo kako bilo, obe knjige bi morale da se nađu u spisku preporučene literature na akademskim kursevima iz političke ekonomije Balkana i Jugoistočne Evrope.

Dušan Pavlović

7 Za Ivankovića bi verovatno bilo sporno da li je i sama Martina Dalić deo ortačkog kapitalizma. Vlada Hrvatske je samo dan pre nego što je Moody's spustio Agrokorov rejting na status „nepouzđano“ odobrio iz Razvojne banke kredit. U tom odobrenju učestvovala je i Martina Dalić, jer je učestvovala u izdavanju nekoliko kredita HBOR Agrokorovim firmama (Ivanković, 72).

TOMAŽ IVEŠIĆ

JUGOSLOVANSKA SOCIJALISTIČNA NACIJA: IDEJA IN REALIZACIJA (1952–1958)

Založba Univerze v Novi Gorici, Nova Gorica,
2016, str. 187

Knjiga Tomaža Ivešića predstavlja rijedak primjer proučavanja odnosa komunista prema nacionalnom identitetu u društvenim i humanističkim znanostima na prostoru bivše Jugoslavije. Pristup kako komunisti nisu bili a(nti-)nacionalni – stav osobito dominantan u društvima postkomunističke srednje i istočne Europe – već da je naprotiv nacija predstavljala jedan od „jezgrenih“ pojmova marksizma-lenjinizma u zadnjih desetak godina dolazi u fokus istraživanja, izdanjem posebnog broja časopisa *Nationalities Papers* iz 2009. godine posvećenog naciji u boljševičkoj ideologiji i praksi. Tako i Ivešić analizi izgradnje jugoslavenskog socijalističkog patriotizma u 1950-ima pristupa iz definicije socijalističkog patriotizma kao „ponosa na progresivne nacionalne tradicije, ljubavi prema domovini, njenom jeziku i kulturi u kombinaciji s vjernosti socijalističkoj izgradnji društva i države, te prijateljstvu i suradnji među nacijama u izgradnji socijalizma i komunizma“ (Kopeček 2012, 126). Polazeći od tog koncepta, Ivešić dizajnira svoje istraživanje prema modelu Michala Kopečeka o dijakronijskoj izgradnji socijalističkog patriotizma u tri faze, gdje je prva posvećena likvidaciji objektivnih neprijatelja revolucije, druga ujednačavanju razvoja nacija kako bi se iskorišteno glavni uzrok međunacionalnih antagonizama, dok bi finalna faza trebala voditi izgradnji globalnog komunističkog društva (16).

Nakon realizacije prve faze u poslijeratnim godinama, jugoslavenski su komunisti pristupili drugoj fazi izgradnje socijalističkog patriotizma na potki centralističkog planiranja kako bi što prije ujednačili razinu razvijenosti nacionalnih republika. Komunisti su dogmatski uzeli kako je nacionalno pitanje riješeno stvaranjem federacije nacionalnih republika s pravom na samoodređenje, pri čemu Ivešić vrlo interesantno pokazuje kako su već rane pedesete opovrgle dotični aksiom budući su se istovremeno javile sve snažnije napetosti na liniji razvijene – nerazvijene republike oko uplata u, i dotacija iz, saveznih fondova. Komunisti su dotične napetosti vidjeli kao ostatke starog, buržoaskog nacionalizma (47), te je Kardelj s uvođenjem samoupravljanja 1953. godine redefinirao Socijalističku Jugo-

slaviju iz zajednice jednakopravnih naroda u zajednicu radnih ljudi. Time je, kako Ivešić lijepo pokazuje, Kardelj naumio Jugoslaviju naglo ubaciti u treću fazu izgradnje socijalističkog patriotizma, budući je ona, po vodećem slovenskom komunisti, trebala postati „nacionalna, sveopća, ljudska zajednica ... na temelju demokratskih socijalističkih odnosa“ (89). Na potki vjere u stvaranje revolucionarne samoupravne zajednice krenulo se na stvaranje jugoslavenske socijalističke kulture kroz Novosadski pravopis, te stvaranje saveznih znanstvenih, prosvjetnih, kulturnih i umjetničkih institucija. Ivešićeva analiza dolazi do naoko iznenađujuće činjenice kako je (tihi) otpor republičkih elita na kraju doveo do neuspjeha politike kulturnog ujednačavanja, koju su čvrsto zagovarali Kardelj, Tito i ostali članovi Politbiroa KPJ. Odgovor na njihov poraz krije se u činjenici da je koncept jedinstvene jugoslavenske kulture, pa bila ona i socijalistička, predstavljao svojevrsnu „kvadraturu kruga“, budući da su komunisti svoju legitimaciju temeljili na jezgrenom ideološkom konceptu kako socijalistička Jugoslavija predstavlja potpunu suprotnost međuratnoj Kraljevini. Ivešić pokazuje kako je toga bio svjestan i Kardelj, koji je usporedo s agendom izgradnje saveznih kulturno-prosvjetnih institucija umirivao javnost tvrdnjom kako „jugoslavenska socijalistička zajednica nije jedan jugoslavenski narod u starom smislu te riječi“ (56). Legitimacijska parola „nema povratka na staro“ nije dopuštala otvorenu represiju npr. žalbi slovenskog radništva „da u BiH idu novi, a u Sloveniju stari strojevi“ (124), ili da se Željezara Jesenice žrtvuje „u korist juga“ (112). Međutim, Kardelju je trebalo par godina da usvoji kako su „napetosti među republikama po formi nacionalističke, ali u biti proizlaze iz izrazite ekonomske heterogenosti jugoslavenskih republika“, kako je problem točno formulirao Sergej Kraigher (106). Iako Ivešić slijedi stari argument Paula Shoupa kako poznati Kardeljev predgovor II izdanju *Razvoja slovenskog nacionalnog pitanja*, iz 1958. godine, predstavlja zadnji pokušaj ideološke obrane koncepta jugoslavenske socijalističke nacije, držim da je neodređenost u formulaciji temeljnih konceptata što socijalistička nacija jeste u tekstu zapravo otvorilo vrata afirmaciji posebnih nacionalnih južnoslavenskih identiteta u kasnijoj fazi samoupravne decentralizacije.

Zaključno, Ivešićeva knjiga predstavlja vrijedan doprinos proučavanju odnosa komunizma i nacionalnog identiteta u Jugoslaviji budući da prikazuje kako je lenjinističko-staljinistički pojam nacije bio jedan od središnjih konceptata boljševičke ideologije i prakse. Jedini ozbiljniji prigovor knjizi je kako se nauštrb zadovoljenja klasičnog historiografskog zahtjeva za „gustim citiranjem“ dijelom gubi jasnoća i dinamičnost pripovijedanja, zbog čega tekst na dijelovima postaje monoton i dosadan.

STEVO ĐURAŠKOVIĆ
TOMAŽ IVEŠIĆ, JUGOSLOVANSKA SOCIJALISTIČNA NACIJA:
IDEJA IN REALIZACIJA (1952–1958)

CITIRANA LITERATURA

- Kopeček, Michal. 2012. "Historical Studies of Nation-Building: the Concept of Socialist Patriotism". In Pavel Kolař and Miloš Rezník (Eds.), *Die historische Nationalismusforschung im geteilten Europa*. Köln: SH – Verlag, 121–136.
- „Socialist Nations: The Communist Quest for National Legitimacy in Europe“. 2009. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 37(4).
- Shoup, Paul. 1968. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York/London: Columbia University Press.

Stevo Đurašković

MARTA ZORKO

GEOPOLITIKA I TERITORIJALNOST

Jesenski i Turk, Zagreb,
2018, str. 157

Geopolitika kao mišljenje, koje u oblikovanju političke prakse uzima u obzir zemlju (*geo*) i politiku (*politico*), sveprisutna je u međunarodnim odnosima od antike do suvremenog doba. Kao disciplina, geopolitika se po prvi put spominje tek krajem devetnaestog stoljeća, u djelima švedskog politologa Rudolpha Kjelléna. Temeljna pretpostavka geopolitike jest imanentnost teritorija kao prostora koji određuje karakter i sudbinu naroda. Danas je to prvobitno značenje geopolitike prevladano, iako je sama riječ preživjela, te se vulgarizirala proizvodnjim upotrebama u uobičajenom političkom diskursu. Posljednjih pola stoljeća traju akademski napori kako bi se geopolitika kao disciplina revitalizirala, te postavila na novim čvršćim teorijskim temeljima. Knjiga Marte Zorko, *Geopolitika i teritorijalnost*, u tom je smislu iznimni iskorak za hrvatsku politološku zajednicu. Hrvatska politologija baštini jake pretpostavke za daljnji razvoj geopolitičke misli, u prvom redu zahvaljujući njezinu doajenu Radovanu Paviću. S ovom se knjigom hrvatska geopolitička misao, osim što uspostavlja kontinuitet s domaćim klasicima, također priključuje znanstvenim međunarodnim trendovima koji su posvećeni ovoj problematici.

Zorkina se studija može iščitavati na dvije razine: kao temeljni pregled pojmova geopolitike i kao uvod u možebitnu polemiku. U prvom slučaju, knjiga nudi uvid u određenje glavnih teorijskih koncepata i pravaca mišljenja geopolitike. Sam naslov upućuje na razlikovanje geopolitike kao discipline koja se bavi uzajamnim odnosima teritorija, stanovništva i moći, te teritorijalnosti kao njezine središnje koncepcijske komponente. Zorko razlaže pojam teritorija koji obuhvaća statično „geografsko mjesto“, te kompleksniji i dinamičniji „prostor“, koji sačinjava društvo, odnosno društvene predodžbe i djelovanje, produkcije vjerovanja, identiteta i političke moći. U kontekstu uzajamnog odnosa prostor-ljudi-moć, Zorko naglašava središnju važnost teritorija: „Teritorij stvara pretpostavke za stanovništvo i moć, a stanovništvo daje tom prostoru smisao u pokušajima ostvarivanja moći“ (19). U određivanju suverene vlasti na određenom teritoriju, Zorko iscrpno razmatra razlikovno značenje pojmova „granice“, „međe“ i „zida“ kako bi, s jedne strane, ukazala na pogrešno pojednostavljivanje ili

korištenje ovih pojmova kao sinonima, a s druge, kako bi razbila ideološke predrasude klasične geopolitike o tome da je granica uvijek fiksno vezana za suverenu državu. Zorko tvrdi da važnost i utjecaj granica u doba globalizacije ne slabi, nego se njihova funkcija mijenja sukladno dinamičnim društvenim procesima. Kao primjer, autorica razmatra Europsku uniju, čije su granice u smislu ograničavanja političkog i pravnog sustava na određenom teritoriju fleksibilne (EU, Schengen, eurozona) (Videti poglavlje 3.1). Iz toga proizlazi da granična preklapanja i fleksibilnost u suvremeno doba ne umanjuju važnost geopolitike kao discipline. Naprotiv, geopolitika sve više dobiva na značaju kroz svoju eksplanatornu moć, proučavanjem konstrukcije društvene zbilje u uzajamnom odnosu sa teritorijem.

Međutim, misliti geopolitiku podrazumijeva uvažavanje tradicije političke misli. Zorko ovdje upozorava da se „klasiци društvenih znanosti od samih početaka pa sve do danas nisu više bavili promišljanjima prostora, razvojem teorija o prostoru ili prostornih koncepata“ (115). I zaista, u pregledu literature od Tukidida i Aristotela, Montaignea i Montesquiea, do Kanta i Hegela, Zorko ukazuje na jedinstvenu predodžbu pojma teritorija kao društveno-povijesne danosti; svojevrsne „konstante“ o kojoj se nema što posebno reći, pa se njome niti ne treba zasebno baviti. Moguće obrazloženje ovog izostalog mišljenja klasika treba tražiti u gotovo istovjetnoj dvojbi oko nedostatka njihove sustavne misli o međunarodnim odnosima. Naime, za međunarodne se odnose kroz čitavu povijest, do Napoleonovih ratova, držalo da pripadaju sferi prirodnog prava, dakle, Boga, i da su stoga izvan kontrole ljudske volje. Um nije mogao utjecati već se morao isključivo podrediti i prilagođavati neumoljivim zakonima povijesti, koja je u svojoj cikličnosti perpetuirala rat i mir, te posljedično tome širenje i gubljenje teritorija. Ali devedesetih godina devetnaestog stoljeća, kada je imperijalistička podjela svijeta dovršena, svijet postaje suviše „skućenim“ mjestom, gdje se kao nužnost nameće teorijsko razmatranje međunarodne politike i geopolitike. Samo nekoliko desetljeća ranije, ekspanzije poput američkog „Manifesta sudbine“ ili europske „Utrke za Afriku“ bile su moguće a da pritom ne izazovu imploziju međunarodnog sustava. Najednom, sukob postaje neizbježan; uzajamni konstrukt prostor–ljudi–moć više nije bio u mogućnosti djelovati prema „van“, a da istovremeno ne naiđe na otpor. Nove okolnosti nalagale su nove pristupe. Tako nastaju srodne discipline, geopolitika i međunarodni odnosi, s njihovim središnjim konceptijskim komponentama: teritorijem, odnosno politikom moći.

Dakle, geopolitika jest relativno mlada disciplina, čiji polemični karakter suprotstavljenih škola mišljenja prati i odražava društveno-politički razvoj posljednjih stotinu godina. Zorko tako ističe da se podjela na klasičnu, modernu i postmodernu geopolitiku odnosi isključivo na faze razvoja geopolitičke misli. Tek kritička geopolitika, čiji je jedan od najista-

knutijih predstavnika Gerard Toal, nastupa u posljednjih četvrt stoljeća kao jedinstvena perspektiva, koja na temelju kritike konvencionalnih geopolitičkih škola sistematizira i preispituje geopolitičku misao. Upravo je značaj Zorkine knjige što iz perspektive kritičke geopolitike ulazi u „skrivenu polemiku“ s dvije dijametralno suprotstavljene pozicije: klasične geopolitike s njezinim organsko determinističkim ishodištima, te tzv. „endizmom“, odnosno nepovezane grupe autora liberalne provenijencije koji su u osvit globalizacije devedesetih godina dvadesetog stoljeća najavljivali kraj geografije i političku deteritorijalizaciju. Zorko s pozicija kritičke geopolitike posebice osporava stavove potonje grupe (Videti poglavlje 2.2). Naime, autoričina nosiva teza koja se proteže kroz čitavu knjigu jest da endističko poimanje deteritorijalizacije predstavlja jedan čisto teorijski konstrukt, neutemeljen u realnosti. Endizam je liberalna ideologija koja želi prevladati suverenu državu, odbacujući ili umanjujući čimbenik teritorija. Za posljedicu, deteritorijalizacija izaziva reteritorijalizaciju: „... o deteritorijalizaciji možemo govoriti isključivo kao o teorijskom konstrukt, dok je reteritorijalizacija njezina stvarna posljedica u praksi“ (38). Drugim riječima, u suvremeno doba globalizacije, nakon što se iluzija o „kraju povijesti“ razbila pod teretom globalnih kriza (ratovi, terorizam, recesija, klimatske promjene itd.), geopolitika ostvaruje svoj veliki „povratak“ (ako se o povratku, kako ističe autorica, uopće i može govoriti).

Zorko čini odmak i od klasične geopolitike, pritom uvažavajući zasluge klasika kao što su Halford Mackinder ili Alfred T. Mahan, koji su udarili temelje modernom shvaćanju i proučavanju prostora i teritorija. Iako Zorko na to nigdje eksplicitno ne upućuje, klasična geopolitika pati od iste ideološke uvjetovanosti kao i liberalni endizam. Mackinderova geopolitika pretendirala je ka znanstvenom statusu, a kako systemska racionalizacija društveno-političke problematike obično završava u kvaziznanosti (kao što je u međunarodnim odnosima slučaj s neorealizmom i raznim strujama liberalne teorije), njezino konačno oblikovanje poprima funkciju ideologije. Ona uzdiže statični prostor kao apsolutni pojam nad kompleksnim i izmjenjivim karakterom društva. Mackinderov subjektivni i proizvoljni konstrukt o „osovini povijesti“ (srednja i istočna Europa) nužno se morao ideologizirati kao geopolitički nacionalni interes. Karl Haushofer i nacisti odredit će ga kao *Lebensraum*, vrijedan osvajanja. Američka poslijeratna geopolitika do danas je uvjetovana ovim narativom. Gotovo istovjetna geopolitička logika povezuje Trumanovu politiku *containment*a i Obamin pokušaj stvaranja *Transatlantic Trade and Investment Partnership*, poznatiji kao „ekonomski NATO“. I u suvremenoj geopolitičkoj misli zadržale su se ove klasične organsko-determinističke pretpostavke, za koje Zorko kaže da u svojoj biti polaze od stanovišta da su ljudi „teritorijalna bića“, odnosno da se političko djelovanje svodi na mehanički instinkt čovjeka

kao „životinje“ (42). U suprotnosti objema navedenim pozicijama (klasične geopolitike i endizma), kritička geopolitika postulira čovjekov imaginarij i diskurs kao središnje pretpostavke stvaranja politike u odnosu prostor–čovjek–moć.

Središnji dio knjige (Poglavlja 3 i 4) posvećen je upravo razmatranju elemenata diskursa i imaginacije kroz vizualizaciju teritorija. Zorko posebnu pažnju pridaje tzv. „popularnoj geopolitici“ (jednoj od perspektiva unutar kritičke geopolitike), koja se bavi utjecajem popularne kulture (npr. filma) na javno mnijenje kroz uporabu kartografskih simbola. Autorica vrlo interesantno primjećuje da „osim što su neke lokacije kontinuirano predstavljene kao nazadne i nesigurne, njihovi prikazi, koji rijetko odgovaraju realnim lokalitetima (filmski setovi s kulisama), ostavljaju snažne mentalne slike“ (73). Dovoljno je prisjetiti se filma 300 i drugih propagandnih uradaka koji u posljednjih dvadeset godina prikazuju ugrozu „civiliziranog“ Zapada od „divljeg“ Istoka, te kako se na strahu stvara opća politička konsolidacija. Kako teče proces konstrukcije geopolitičke zbilje Zorko razlaže u četiri dijela. Prvo, određuje osjećaj prostora kroz kognitivno mapiranje. Riječ je o metodi koja istražuje subjektivne preferencije, sjećanja, vjerovanja i predodžbe određenog prostora. Kao primjer uzima grad Mostar, koji je u kolektivnoj svijesti oduvijek bio podijeljeni grad, ako ne administrativno onda rijekom Neretvom. Drugo, predstavljanje prostora kroz geopolitičke diskurse. Implikacija diskurzivne geopolitike njezino je pojednostavljanje i poopćavanje (npr. ekonomska podjela na globalni Sjever i Jug, ili hladnoratovska podjela na Istok i Zapad), čime se zanemaruje cjelokupna društveno-politička kompleksnost nekog prostora. Problem takvog diskursa je što se ukorjenjuje i reproducira, čime se učvršćuju predrasude umjesto kritičkog pristupa. Treće, shvaćanje prostora kroz imaginativne geografije. Kao i u prethodnom slučaju, imaginativna se geografija tiče shematskih i poopćenih prikaza određenih prostora i naroda, koje za posljednicu imaju stvaranje stereotipa. Pozitivni aspekt imaginativne geografije razvijanje je nacionalne svijesti i identiteta. Četvrto, prikaz prostora kroz logičnosti, odnosno nelogičnosti kartografije. Ovdje je riječ o čisto tehničkom aspektu izrade karata i nedostacima koje za sobom povlači prikazivanje zemljine površine na ravnoj plohi. Potencijalne manipulacije uveličavanja, odnosno umanjivanja nekog teritorija mogu dati iskrivljenu sliku odnosa moći u međunarodnom poretku. Također, budući da je zemlja okrugla, nemoguće je utvrditi centar, iako se već ukorijenila eurocentrična percepcija svijeta s europskim kontinentom u središtu.

Obrazlaganjem ovih procesa Zorko je hrvatskoj akademskoj zajednici predstavila originalni, sistematizirani i kritički pogled na problematiku geopolitike i teritorijalnosti. Ova studija ne samo da može poslužiti kao priručnik studentima međunarodnih odnosa, nego je polemički

izazov onima koji misle geopolitiku, bilo kroz opravdavanje ili osporavanje određenih predodžbi o stanovitom prostoru. Doduše, jedna stvar ostaje nedorečena u knjizi, a to je autoričin odnos prema konstruktivizmu (19). Konstruktivizam je od devedesetih godina dvadesetog stoljeća jedna od najutjecajnijih kritika svih racionalističkih pravaca u međunarodnim odnosima. Uz kritičku teoriju, pa i kritičku geopolitiku, konstruktivizam uz još nekoliko struja čini krovnu školu mišljenja u tzv. „poststrukturalnom“ krugu. Način na koji Zorko uvodi i obrazlaže predodžbe, diskurs i konstituiranja identiteta i interesa u kontekstu uzajamnih odnosa prostor-čovjek-moć, čini je u našoj politološkoj zajednici konstruktivistkinjom prvog reda. Njezin konstruktivistički izričaj na tragu je Alexandra Wendta i njegove *Društvene teorije međunarodne politike*, budući da Zorko razmatra odnos prostor-čovjek-moć kao „sukonstitutivni proces“. Time izbjegava uobičajenu racionalističku *agent-structure* dvojbu, tipičnu za klasičnu geopolitiku i liberalne endiste u vidu zastupanja teritorija kao društveno determinirajućeg čimbenika, odnosno njegove negacije uz pretpostavku apsolutne vrijednosti normativnog teorijskog konstrukta. Sukonstitutivni proces geopolitičke produkcije u društvu potvrđuje se i u samom zaključku knjige: „Geopolitičko poimanje prostora sastoji se od cikličkog sustjecanja prostora geografije, prostora imaginacije, prostora vrijednosti, prostora identiteta, prostora borbe, prostora ograničenja i prostora moći. Ovaj koloplet počinje i završava geografijom moći dajući sadržaju prostora prvenstveno geopolitičko značenje“ (117).

Petar Popović

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000 – 56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5.000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

